

Pospíšil, Ivo

Žánrový a stylový systém kontra evoluce staré literatury východních Slovanů

In: Pospíšil, Ivo. *Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století : (přehled a exkurzy s ukázkami textů z literatury 11.–17. století)*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 27-62

ISBN 978-80-210-7281-7; ISBN 978-80-210-7284-8 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131888>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III. Žánrový a stylový systém kontra evoluce staré literatury východních Slovanů

Většina medievistů, kteří se starou literaturou východních Slovanů, resp. staroruskou literaturou zabývali, dávali přednost analýze poetiky, tj. literárních žánrů a stylů. Činil tak i nejslavnější sovětský a ruský medievista Dmitrij Sergejevič Lichačov (1906–1999), který ve svém již klasickém díle *Poetika staroruské literatury* (Поэтика древнерусской литературы, rus. 1967, čes. překlad 1975)⁵ klasifikuje její tvarosloví na různé způsoby, v nichž hraje svou úlohu literární kánon převzatý z byzantské řecké literatury a literární etiketa, která však prochází změnami. Již sem vnáší Lichačov do statického obrazu středověké literatury východních Slovanů, tedy deskripce konkrétních „památek“ (литературные памятники), resp. žánrů, motiv literárního pohybu, evoluce po vzoru Jurije Tuňanova. Uvádí příklady vysokého stylu, ornamentálnosti, „splétání slov“ („плетение словес“), principy stylistické binarity, stylistické symetrie a povahy symbolů a metafor. V druhé části své poetiky se zaměřuje na geografické hranice staroruské literatury a vnáší do jejího studia podle modelu M. M. Bachtina kategorii literárního prostoru a času (chronotopu), který mu umožňuje ukázat na prolínání folklórních a umělých žánrů, např. pohádky a některých děl staroruské literatury (О Перте и Февронии Муромских). V tomto trendu pak pokračuje v knize o vývoji ruské literatury 10.–17. století.⁶ Především výrazněji používá principy srovnávací literární vědy (literární komparatistiky), zvláště když srovnává byzantskou řeckou a staroruskou literaturu: hovoří o transplantaci byzantských děl nebo o jejich recenzování⁷ a evropské dimenzi literatury Kyjevské Rusi a období následujících. Je autorem pojmu „предвозрождение“, tedy proto-renaissance, aplikovaném na poměry ruského středověku. Centrem pozornosti je utváření renesančních rysů středověké ruské literatury a úloha baroka. V návaznosti na jiné své knihy si všímá procesu autorské individualizace a individualizovaného vidění člověka a celkové antropologizace literatury středověku a počátku novověku.⁷

Slovenský rusista Juraj Kopaničák ve své rusky psané učebnici věnuje pozornost překladové literatuře, kterou chápe jako klíč k postupné emancipaci středověké

5 D. S. Lichačov: *Poetika staroruské literatury*. Přel. Ladislav Zadražil, doslov Světa Mathauserová. Odeon, Praha 1975; rus. 1. vyd. Поэтика древнерусской литературы. Наука, Ленинград 1967.

6 Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Наука, Ленинград 1973.

7 D. S. Lichačov: *Člověk v literatuře staré Rusi*. Přel. Světa Mathauserová, doslov Eva Fojtíková. Odeon, Praha 1974. Rus. orig. Человек в литературе древней Руси. Изд. АН СССР. Москва 1958.

ruské literatury. Jednotlivé artefakty dělí na biblické žánry (священное писание), kroniky (летописи, хорники), apokryfy (апокрифы), hagiografie (агиографии, жития, житийная литература), kázání (проповеди), cestopisy/putování na svatá místa (хождение, хождение, паломническая литература), válečnou/vojenskou povídku (воинская повесть), pohádkovou povídku (сказочная повесть). Česká rusistka Světlá Mathausarová (1924–2006) poukázala ve svém díle na existenci teorii literatury v ruském středověku a na vlivnou teorii stylů, která působila na konkrétní tvorbu (J. Kopaničák: Istonija drevnej russoj literatury. Univerzita Komenského, Bratislava 1993. S. Mathausarová: Drevnerusskije teorii iskusstva slova. UK, Praha 1979. S. Mathausarová: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. UK, Praha 1988).

Nejpodstatnějším rysem literatury Kyjevské Rusi trvajícím do poloviny 13. století a protrahovaně až do 14. století, je žánrová synkretičnost: v jednom díle jsou přítomné prvky různých žánrů, které jsou rozeznatelné pouze z časového odstupu a perspektivy dalšího literárního vývoje (např. Poučení Vladimira Monomacha v sobě obsahuje prvky autobiografie s náznaky hagiografie, cestopis, exemplum, válečnou povídku, kázání aj.).

Problém evoluce stylů a žánrů v literatuře východních Slovanů 11.–17. století spočívá v značných vývojových hiátech způsobených historickými událostmi spojenými s válkami, taženými kočovnými kmeny, vypalováním sídel, včetně hlavních měst údělných knížectví, vpád Mongolů ve 13. století, později, když se mocenské a tím i kulturní centrum přenáší do Moskvy její vypálení chánem Tochtamyšem roku 1382.

Důležité ve vývoji ruské literatury 10.–11. – 17.–18. století jsou uzlové body soustřeďující kvalitativní posuny nebo dokonce zvraty: to je 14. století spojené s postupnou emancipací od Tatarů, vláda Ivana IV. Hrozného spojená se „sbíráním ruských zemí“ a kulturním propojením delší dobu se samostatně vyvíjejících knížectví včetně Novgorodu, smuta a nástup Romanovců a jejich reformy a ekonomická konjunktura a opětovné spojování se Západem,⁸ potom reformy Petra I. a s přerušováním i jeho nástupců a kulturní šev od 80. let 18. století vázaný na přechod k „moderní“ literatuře.

Obvykle se toto období konce 18. a počátku 19. století chápe jako tranzitivní nebo se už pokládá za součást ruské klasiky, tedy literatury 19. století. V tomto období, které pokrývá zhruba léta 1780–1812 (od porážky Pugačovova povstání k Vlastenecké válce s Napoleonem), se vedle sebe vyskytují jak klasicismus, tak fragmenty baroka, rokoka, sentimentalismus, preromantismus a romantismus v synkretické podobě. Je to současně doba nárůstu čtenářství (viz o tom v Puškinově Evženu Oněginovi: co četla Taťána) a vzniku ruské žurnalistiky, a to – ve srovnání se světem, tedy Anglií, – v poměrně raném období.

8 Viz S. Mathausarová: Poselství carských a císařských kurýrů: Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století – Vyd. 1., Česká koordinační rada Společnosti přátel národů východu, Praha 2000.

Exkurz 1: Slovo o pluku Igorově v kontextu současných výzkumů (Keenanova hypotéza a její souvislosti)

Slovo o pluku Igorově patří k uhelným kamenům tzv. staroruské literatury: za deseti-letí, kdy se s ním v primární i sekundární literatuře pracovalo, zanechalo v jeho koncepci a interpretaci, zejména v ruském prostředí, takové stopy, že bez něj nelze vlastně vyložit středověkou ruskou literaturu jako souvislost a komplex.⁹ D. S. Lichačov hovořil o jeho centrální úloze v celku staroruské literatury a byl to právě on, kdo vysvětlil začlenění Slova do středověku, že se dnes stalo územ pokládat *Slovo* – už bez pochybností a dokonce bez jakékoli zmínky o nějaké v minulosti vedené polemice – k ruské literatuře středověku, dokonce přímo 12. či počátku 13. století.¹⁰ Sovětské vydání Slova k hypotetickému jubileu Igorovy bitvy s Polovci, kterou letopisná povídka datuje rokem 1185, vyšlo k údajnému 800. výročí přesně roku 1985.¹¹ Jinak je literární produkce posledních třiceti let ruskými vydáními Slova – nejčastěji v novoruských překladech – v podstatě zahlcena: zejména se reeditují překlady Apollona Majkova a Nikolaje Zabolockého.¹² V posledních desetiletích se objevila řada nových interpretací nebo reinterpretací.¹³

9 Viz naše texty: Slovo o pluku Igorově v kontextu současných významů: Keenanova hypotéza a její souvislosti (K pokusu o „nové řešení“ dávného problému původu Slova o pluku Igorově). Památce prof. Romana Mrázka. Slavica Slovaca, roč. 42, 2007, č. 1, s. 37–48. Postava „patriarchy slavistiky“ u Edwarda L. Keenana (*Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*, 2003) Slavica litteraria 15, 2012, 2. Česká slavistika 2012–2013. Josef Dobrovský a problémy současné slavistiky. Eds. Marie Sobotková, Jiří Fiala, Ivo Pospíšil a Giuseppe Maiello, s. 13–24.

10 Srv. D. S. Lichačov: „Слово о полку Игореве“ и культура его времени. Ленинград 1978.

11 Слово о полку Игореве: 800 лет. Составила Л. И. Сазонова. „Советский писатель“, Москва 1985.

12 Např. vydání z Jaroslavi (1971) v překladu A. Majkova nebo básnický překlad V. A. Žukovského (vyd. Leningrad 1964), A. S. Puškina (např. oděské vyd., pravděpodobně 1892), kyjevské vydání z roku 1979, mj. také s překladem N. Zabolockého; slavný je anglický překlad Vladimira Nabokova (nejnověji reeditovaný: Sankt-Petěrburg 2004).

13 Viz např. М. Ф. Гетманец: Тайна реки Каялы: Слово о полку Игореве. Харьков 1982, 1989. Ф. Я. Прийма: Слово о полку Игореве в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. Ленинград 1980. Od 60. let 20. století, kdy se objevila poslední ruská polemická kniha o Slově Alexandra Alexandroviče Zimina (1920–1980) Слово о полку Игореве: Источники, время создания, автор (Москва 1963) se však již nikdy neobjevil text, který by tzv. pravost (časovou autentičnost) Slova vyvracel. Osud A. A. Zimina a štvance na něho v bývalém SSSR, kterou se marně snaží relativizovat stati v tzv. *Encyklopedii Slova* (internetová verze – viz dále), by si ovšem zasloužily samostatného pojednání. Z dalších textů by si zasloužily bedlivé pozornosti např.: В. П. Козлов: Кружок А. И. Мусина-Пушкина и Слово о полку Игореве. Новые страницы истории древнерусской поэмы в XIII веке. Москва 1988. Tyto práce vycházejí z přesvědčení o středověké autenticitě Slova, jak ji prezentuje již S. V. Russov v příspěvku О подлинности Древняго Русскаго стихотворения, известного под названием Слово о Полку

Při utváření sugestivního modelu staroruské literatury nikoli jako panoramatu izolovaných církevních a světských textů většinou nepůvodního charakteru, ale jako originální struktury sehrálo podstatnou úlohu právě *Slovo o pluku Igorově* jako tzv. centrální slovesná památka. Ještě Puškin – byť tehdy bylo již *Slovo* známo a publikováno a on sám je později přeložil – nevěděl nic o jevu, kterému se dnes říká „древнерусская литература“ – alespoň o něm neuvažoval jako o komplexním jevu. V poznámkách z let 1824–25, jež se týkají příčin, které zpomalily vývoj ruské literatury, a poezie tzv. klasické a romantické, není o staroruské literatuře ani zmínky; spíše se zdůrazňuje odvozenost ruské literatury z cizích paradigmat. Podobný charakter má ostatně známý hyperbolický výrok V. G. Bělinského ze stati Literární snění (Литературные мечтания, 1834), že v Rusku není literatura.

Centrální postavení *Slova o pluku Igorově* (snad z konce 12. stol.) mimo veškerou pochybnost doložil jeho největší znalec D. S. Lichačov v knize *Slovo o pluku Igorově a kultura jeho doby* (1978). Spory kolem autenticity *Slova* již tehdy – zejména jeho zásluhou – pozvolna utichaly, ostrost konkrétních, většinou jazykovědných argumentů se ztupila; v tomto okamžiku použil ruský badatel metody odstupu a nadhledu: vzdálil se od konkrétního textu, aby jej uviděl v širších souvislostech a pokusil se definitivně dokázat jeho pravost akcentací jeho kontextového charakteru. Autenticita *Slova* je dokazována z toho, že je vyložitelné z dobových souvislostí, že mezi ním a ostatními staroruskými texty té doby existují vzájemné vazby, vzájemná podmíněnost. Cestu od faktografického, jazykově stylistického konkrétna ke kulturním makroblokům a sémiotice nastoupil Lichačov v 60. letech 20. století v době silícího vlivu strukturalismu reprezentovaného v tehdejším SSSR zejména tartuskou školou J. Lotmana po známé poradě v Gorkém (1961) a publikacemi M. Bachtina – celková tendence znovu směřuje k zpožděné prevalenci literární morfologie (viz jeho *Poetiku staroruské literatury* z r. 1967) a ústí do generální sémiotiky

Игореве, Игоря Святославля, сына Ольгова (Санкт-Петербург 1834). I lingvisticky orientovaná kniha českého exulanta v Dánsku Jaroslava Vincence Pavlíka z 80. let 20. století, o níž v 90. letech minulého století přednášel v Brně, předpokládá zcela beze zbytku středověký původ textu (Jaroslav Pavlík: Относительно семантики наречия «ту» в *Слове о Полку Игореве*. По случаю 800-летней годовщины битвы на реке „Каляе“. Odense University Press 1986. Další pomocný materiál pro studenty na podobné téma stejného autora: Das Lied von der Heerfahrt Igors. Hilfsmaterial zur Prüfung in der russischen Sprachgeschichte: Hauptfachstudium: Russische Sprache und Kultur (Odense 1986). Z podobného axiomatu vycházely i ceněné knihy ruského, resp. běloruského exulanta v Praze Jevgenije Ljackého (*Slovo o polku Igorově*: повесть о князях Игоре, Святославе и исторических судьбах русской земли. Очерк из истории древне-русской литературы, композиция, стиль (Orbis, nákladem Slovanského ústavu, Praha 1934) a Slavomír Wollman (*Slovo o pluku Igorově* jako umělecké dílo. Praha 1958). Provokativní knihou z novější doby je Аз и Я. Книга благонамеренного читателя (Жазушы, Алма-Ата 1975) kazašského básníka Olžase Sulejmenova, v níž vyslovuje hypotézu, že text je původu poloveckého a byl do staroruského nebo církevněslovanského jazyka východoslovanské redakce kontaminovaného dalšími vlivy (poloveckými, tj. turkickými) teprve volně přeložen; kniha vyvolala okamžitou reakci D. S. Lichačova, nicméně s ohledem na nacionální citlivost byla jeho polemika v podstatě mimořádně zdrženlivá až uctivá. Viz podrobněji dále v textu.

(kniha *Poezie sadů* z r. 1982), i když je čas od času doplňována i vstupy do moderní literatury (úvod k prvnímu oficiálnímu sovětskému vydání Pasternakova Doktora Živaga, 1988, čes. 1990). Tato metoda, která se takticky vzdálila nekonečným textovým sporům a vyzvedla *Slovo* a jeho problematiku do jiné roviny, na jiné „patro“ literárněvědného výzkumu, však nemohla vyvrátit konkrétní pochybnosti (např. problém dynamické funkce přírody, metatextové návaznosti – Bojan a pěvec *Slova*, citové exaltace aj.).

Tyto naše kontemplance nemají analytický záměr; bylo by však možné sledovat Lichačovovu metodu v její „odstupové“ a „nadhledové“ fázi a podívat se takto na období, kdy bylo *Slovo* objeveno, tj. přibližně na poslední dekádu 18. století. Nejde pouze o zdůraznění sentimentalisticko-preromantické adorace tajemné minulosti (Gothic Novel, předkřesťanské kultury – Macphersonovy keltské *Zpěvy Ossianovy*), ale o základní směřování ruské literatury, která od času Petra I. staví na budování mostu k minulosti, který by spolu s vizí budoucnosti vytvořil časově tridimenzionální model světové říše; toto probuzení a tato cílevědomost byly povzbuzeny taženími Kateřiny II., jejím spojením s vůdčími duchy tehdejšího světa a jejím přechodným náběhem k liberalizaci. Hlavním cílem činnosti ruských intelektuálů včetně spisovatelů systémově od Petra I. je vnitřní transformace Ruska, která by mu umožnila stát se světovou velmocí.

Problém autenticity *Slova*, k němuž se v minulosti vyjádřili – ať tak či onak – povolanejší, kromě D. S. Lichačova¹⁴ také R. Jakobson, André Mazon a jeho český sorbonnský žák Jan Frček (1896–1942), jenž upozornil na souvztažnost *Slova* a *Zadonščiny*¹⁵, prostě nezmišlel, i když podle nepsané konvence je *Slovo* pokládáno za autentickou součást literatury ruského středověku a takto je traktováno v ruských i západních dějinách ruské literatury, přičemž se o pochybnostech někdy naprosto mlčí, i když k památce a historii její percepcí patří (např. v *Cambridge History of Russian Literature*, 1989; podobně není

14 Д. С. Лихачев: Культурное наследие Древней Руси. Москва 1976. Тўз: Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья. Москва 1980. Тўз: Поэтика древнерусской литературы. Ленинград 1967. Тўз: Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. Москва 1982. Тўз: Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград 1973. Тўз: „Слово о полку Игореве“ и культура его времени. Ленинград 1978. Тўз: Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. Москва 1975. Lichačovovu pozici dokreslují i útvary, které publikoval v 80. a 90. letech v 20. století nebo které vyšly po jeho smrti (D. S. Lichačov, nar. 28. 11. 1906 v Sankt-Petěrburgu – zemřel 30. 9. 1999 tamtéž), kdy se tato poslěze velmi oficiální postava sovětské vědy a politiky stala vlajkovou lodí glasnosti a perestrojky a poslěze i postsovětské ideologie: Я вспоминаю. „Прогресс“, Москва 1991; Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. „Алетейя“, Санкт-Петербург 2001; О филологии. „Высшая школа“, Москва 1989; Очерки по философии художественного творчества. БЛИЦ, Санкт-Петербург 1996; Избранное. Воспоминания. LOGOS, Санкт-Петербург 2000. J. Frček: Zádonsčina: Staroruský žalozpěv o boji Rusů s Tatarý r. 1380. Rozprava literárně dějepisná. Kritické vydání textů. Orbis, Slovanský ústav, Praha 1948.

15 J. Frček: Zádonsčina: Staroruský žalozpěv o boji Rusů s Tatarý r. 1380. Rozprava literárně dějepisná. Kritické vydání textů. Orbis, Slovanský ústav, Praha 1948.

polemika zmíněna ani v superstručných úvodních poznámkách v knize, jež se ovšem soustřeďuje na novoruskou literaturu: R. Lauer: *Geschichte der russischen Literatur. Von 1700 bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München 2000); „černá skříňka“ však nicméně ukazuje na nesamozřejmost utváření staroruského písemnictví, v němž má tento text ústřední interpretační a kontextovou pozici. Kontextovou pozici *Slova* a vůbec podmíněnou pozici celé staroruské literatury jsme uměřeně vyjádřili jinde.¹⁶

V současnosti tedy v podstatě všechny učebnice ruské literatury pokládají *Slovo* jaksi automaticky za středověký text a dokonce ani v náznaku neodkazují k minulým polemikám, ať již je vedli již zmínění André Mazon¹⁷, jeho sorbonnský žák Jan Frček, nebo se ani nesnaží *Slovo* spojit s dalšími texty, látkami a problémy, o nichž psali např. J. Heidenreich-Dolanský¹⁸, John Fennel¹⁹ (mj. editor korespondence Andreje Kurbského a Ivana Hrozného, a anglického překladu z r. 1955) aj.

Kniha **Edwarda Keenana**, která před časem vzbudila poměrně značnou, byť spíše deklarativní pozornost²⁰, vychází především z důkladného lingvistického školení tohoto – zdánlivě paradoxně – amerického žáka Romana Jakobsona (1896–1982), vášnivého zastávce pravosti *Slova*.²¹

Již na první pohled je zajímavé, že Keenan ve své knize, v níž s velkou určitostí pokládá za autora *Slova* – i když vlastně nezáměrného – Josefa Dobrovského, cituje řadu autorů, ale na druhé straně zase řadu podnětných děl z nějakých důvodů vynechává: to se stalo například s knihou J. Heidenreicha-Dolanského (1903–1975), S. Wollmana (1925–2012) a Jaroslava Vincence Pavlíka (nar. 1931). Nemyslím, že je to zásadní vada, která by měla na jeho hypotéze něco změnit, ale přesto je dobré to vědět.

Keenanova kniha je vážným pokusem ukázat na složité souvislosti utváření textu; neodokážu pouze na základě poetologických argumentů dát autorovi jednoznačně za pravdu nebo naopak jej vyvracet a vyvrátit; jeho lingvistické a detektivně deduktivní argumenty mi však připadají podložené a jeho vědecký aparát – bez ohledu na to, co bylo řečeno, – za dostatečný, místy nadstandardní až impozantní. Domnívám se, že z pozice jednoho oboru, ať již to jsou etymologie, dialektologie, onomastika, srovnávací

16 I. Pospíšil: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

17 A. Mazon: *Le Slovo d'Igor*. Librairie Droz, Paris 1940.

18 J. Dolanský: *Záhada Ossiana v Rukopisech královédvorském a zelenohorském*. Academia, Praha 1975.

19 J. Fennel – A. Stokes: *Early Russian Literature*. Faber and Faber, London 1974.

20 E. L. Keenan: *Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004, 541 s.

21 Viz alespoň tyto Keenanovy práce: *A Logical Base for a Transformational Grammar of English* (1969); *Logical Types for Natural Language*, Los Angeles 1978; ed.: *Colloquium on Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge University Press 1975; *Universal Grammar*. Routledge, London 1987; ed.: *Boolean Semantics for Natural Language*. Reidel 1985; *Bare Grammar: Lectures on Linguistic Invariants*. Stanford 2003.

jazykověda jako taková, stejně jako literární věda, poetika, historiografie, archeologie, politická geografie aj., nelze *Slovo* jednoznačně posoudit, že je k tomu třeba komplexnějšího přístupu, včetně jistého druhu investigace, o níž se Keenan pokusil; před ním se tento bludný kruh uzavřených monád pokusil – jak již výše uvedeno – chytré rozrazit D. S. Lichačov. Za podstatné argumenty musím pokládat právě ty, které vycházejí z umělecké podstaty díla a ty spíše podporují pochybnosti o středověké dataci *Slova* (náznaky metatextovosti, tj. kontrast tzv. Boiana/Bojana a pěvce *Slova*, dynamiku přírodních popisů, tolerovaná úloha pohanských božstev, nezakrytí pohanského a folklórního ladění textu apod.). Jestliže se kdysi zdálo, že čistě lingvistická a často i historická argumentace je pro rozhodování o pravosti *Slova* nedostačující, nyní přicházejí textové či poetologické argumentace zase vhod; sám D. S. Lichačov – jak již vícekrát uvedeno – jich využil k tomu, aby ukázal, že *Slovo* je sice v dobovém kontextu staroruské literatury výjimečné, ale současně v ní vytváří poetologickou síť, že s dobovými texty genealogicky i poetologicky souvisí; říká že *Slovo* mělo v staroruské literatuře centrální (ústřední) úlohu. I to je však dvojsečný argument: ukazuje totiž, že kdyby se doložila nebo alespoň zpochybnila středověká autenticita *Slova*, zhroutil by se celý pracně po desetiletí utvářený systém staroruské literatury jako domeček z karet – nebo by aspoň pozbyl své podstatné hodnoty, které jsou dány také kontextovostí, propojeností textů. Jinak řečeno: tzv. centrální postavení *Slova* může být jen dalším argumentem potvrzujícím mnohost středověkých pramenů novověkého textu, jak na ně upozorňují skeptici.

Edward Keenan (nar. 1935) je profesorem historie (Andrew W. Mellon Professor of History) na Harvardově univerzitě a ředitelem Dumbarton Oaks Research Library and Collection tamtéž. Je odborníkem na historii Moskevské Rusi (Muscovite history) a na kulturní dějiny východních Slovanů; byl také ředitelem Ruského výzkumného centra a Centra pro středovýchodní studia, má stolicí historie a je děkanem Graduate School of Arts and Sciences. Jeho lingvistické práce již byly uvedeny, demytizace je do značné míry důležitým tématem jeho prací lingvisticko-kulturněhistorických: v roce 1971 vydal knihu zpochybňující pravost korespondence Ivana IV. Hrozného a Andreje Kurbského²², kde tvrdí, že šlo o apokryfické dopisování dvou bojarů období smuty, což vyvolalo kritickou odezvu D. S. Lichačova. Jeho práce o Josefu Dobrovském jako hypotetickém autorovi *Slova* pochopitelně opět nenašla jednoznačný ohlas: vzbudila obdiv, podiv i negativní odezvu, ale i běžné, střízlivě kompetentní reakce.²³ Na jednu okolnost (tzv. ukrajinskou stopu) si bez komentáře dovoluji upozornit: E. Keenan vydal roku 2001 v Kyjevě eseje *Rossiiski istoryčni mify*; přítomná kniha zase vychází jako součást Harvard

22 The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-Century Genesis of the „Correspondence“ Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971.

23 Viz např. I. Szarysz (University of Waterloo): *Slavic Review*, Spring 2005, s. 218–219.

Series in Ukrainian Studies, mimo jiné pro Harvard Ukrainian Research Institute a Davis Center for Russian and Eurasian Studies.

Kniha se skládá z několika částí. Na prvním místě stojí kapitola *The Legend of the Igor' Tale (Origin and Problematics, Modern Scholarship, Summary and Critique)*, následuje část *The Witnesses* (Svědci), pak partie o „modrém abbé“, tedy Josefu Dobrovském (*The Blue Abbé*) a „close reading“ památky (Reading the Igor' Tale) s podrobnou analýzou tzv. Malinovského fragmentů a veršů k nim připojených se závěrečným shrnutím a „posláním“ (*Envoi*). Následují přílohy, a to text Edition princeps, Dobrovského podtrhávání ve Skarynově Ruské bibli, první překlady a chronologie Jelaginovy citace ze *Slova*, bibliografie, index lexikálních jednotek ve *Slově*, rejstřík a soupis schémat a vyobrazení (*Figures*).

Hned na počátku autor shrnuje důvody, proč se odhodlal pustit do problému tak nepopulárního, letitého, nevědeckého a vlastně z hlediska vědecké reputace nebezpečného; každý slovanský filolog může snést hrst argumentů ke zpochybnění středověkého charakteru *Slova* (v Keenanově anglické zkratce IT – Igor' Tale), řada si myslí, že jde o výtvor konce 18. století, tj. doby tzv. nálezu, ale nikdo se neodhodlává – zejména po Lichačovových knihách a obranách – přijít s konkrétní hypotézou. Keenan se ovšem primárně nezabývá uměleckou hodnotou *Slova* (ačkoli o ní samozřejmě ví a dává to i najevo), ale ukazuje, že v Lichačovově dopisu Jakobsonovi, jehož (Lichačov i Jakobson byli, jak známo, přesvědčenými zastánci pravosti *Slova*, ale Jakobson přitom snesl i argumenty, jichž Keenan mohl využít v zájmu zcela opačném) v souvislosti s veřejným ponižením odpůrce autenticity *Slova* Alexandra Zimina (1964): „Since generations of Russian geniuses – poets, sculptors, graphic artists, and musicians – have been inspired by it (*Slovo* – ip) to create great works of art, the IT must have been written in the twelfth century, where it towers over the literary landscape as a work of genius; had it been written in the eighteenth, it would have been a mere bagatelle“ (безделушка).²⁴ Ještě jedna Keenanova poznámka z úvodu stojí za zmínku: o Jakobsonových seminářích k *Slovu*, které byly vždy velkou show, i to, že sám byl Jakobsonem silně ovlivněn, že pod jeho vlivem si vybral jako téma své studentské práce ruská přísloví a první ruskou knihu, kterou si roku 1955 koupil za jeden dolar, byly ruské byliny. Nicméně jeho slepá víra v Jakobsonovy argumenty a v odmítání např. Mazonových analýz začala tát i ve spojitosti s Jakobsonovým až příliš emotivním zaujetím proti Alexandru Ziminovi (o jehož práci zadal mladému Keenanovi recenzi), nejvýznamnějšímu sovětskému oponentu *Slova*.²⁵

První kapitolu otvírá Keenan přínačným citátem, jenž se týká pochybností a nejasností kolem anglického *Beowulfa*: Němci tvrdí, že jde o saskou báseň, snad z Holštýnska, kterou si Anglosasové s sebou vzali do ostrovní emigrace, Skandinávci jsou přesvědčeni, že je dánská, snad překlad ze staré norštiny. Se *Slovem* je to však ještě složitější: *Beowulf* vyvolal

24 Keenan, s. XXI.

25 Viz např. jeho stať Когда было написано ‚Слово‘?. In: Вопросы литературы 1967, 3, с. 135–153.

otázky, ale nikoli zájem, zatímco *Slovo* mělo hned od počátku senzační úspěch, který trvá dodnes; rozdíl je však podle Keenana kardinální: *Beowulf* je středověký text, *Slovo* nikoli.

Историческая песнь о походе на половцев se objevila v tisku poprvé roku 1800: Keenan vychází z celé duchovní ossianistické atmosféry, ale nevidí pravou příčinu obliby *Slova* v Rusku zdaleka jen v ní: „It was not Ossianism alone that assured the warm reception that greeted the appearance of the IT. The Russian public had been prepared by the reading of classic tragedies and epics, with their patriotic pathos, and the sentimental historical tale, with their sensitive heroes. Russian authors immediately began to paraphrase, imitate, and generally incorporate the IT, and especially, *Jaroslavna's Lament* into their own works.“²⁶

Dosud neexistuje, jak si Keenan oprávněně stěžuje, žádná analýza ruské nebo sovětské skeptické školy a přitom pochybnosti vyvstávaly hned zpočátku. Mezi pochybovači byli hlavně profesori ze západních oblastí tehdejší Ruské říše (dnešní Bělorusko, Litva a Ukrajina): Michail Trofimovič Kačenovskij (1775–1842) a Osip Ivanovič Senkovskij (Józef-Julian Sękowski)²⁷; po smrti Senkovského skeptické hlasy v Rusku v podstatě umlkají – *Slovo* se stává národní ikonou. Přitom další argumenty mohlo přinést vydání *Zadonščiny* (v roce 1852) i Barsovova práce o *Slově* jako památce „družinné Rusi“²⁸; nicméně filologové dál v *Slově* objevovali různé pozoruhodnosti (již uváděné na křesťanský středověk příliš svobodomyšlné odkazy k pohanským bohům, detailní znalost bible, Židovské války Josepha Flavia atd.). Skeptici zůstali, ale nikoli v akademických kruzích (O. Senkovskij, L. Tolstoj aj.): skepse – až na jednu již zmíněnou výjimku (A. A. Zimin, 1920–1980) – přicházela však výlučně ze zahraničí.

Legenda hlásá, že dílo vytvořil génius 12. století a že se k nám dostalo v nepovedené, di-letantské podobě na základě rukopisu, který se nenávratně ztratil (s. 11). V moderní době přinesl nejvíce skeptických argumentů André Mazon (1881–1967), jenž podle E. Keenana zcela přesně spojil toto dílo s aktuální politikou Kateřiny II. směřující k ovládnutí Černého moře (podle poněkud sarkastického A. Mazona je to básnický dodatek ke smlouvě z Iaši); kromě toho Mazon snesl i zásadní argumenty literárněhistorické a poetologické.

26 Keenan, s. 4.

27 Osip Julian (Ivanovič) Senkovskij, pseudonym Baron Brambeus (hrdina jeho nejnámější prózy), se narodil 19. 3. (31. 3.) 1800 u Vilna (Vilnius), zemřel 4. 3. (16. 3.) 1858 v Sankt-Petěrburgu, ruský spisovatel, novinář a orientalista polského původu, profesor Petrohradské univerzity. 1834–1847 byl redaktorem čas *Библиотека для чтения*. Proslul jako ironik a pamfletista, autor dějově bohatých, dobrodružných a exotických příběhů, jimiž stimuloval mimo jiné vývoj fantastické a vědeckofantastické prózy. Na jeho poetiku navazovala ruská dějová próza 20. let 20. století. Česky vyšla v roce 1985 *Fantastická putování barona Brambeuse*. Známa je monografie o O. Senkovském z pera Veniamina Kaverina (1902–1989), který sám začínal jako resuscitátor avanturní prózy v ruské literatuře 20. let 20. století (V. A. Kaverin: *Baron Brambeus*, 1929, 1966).

28 Эльпидифор Васильевич Барсов: *Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси*. Москва, В Университетской типографии, 1887–1889. Keenan odkazuje k reprintu (Slavistic Printings and Reprintings, vol. 95, nos. 1–3, The Hague: Mouton 1969).

Nejpozoruhodnější odstavec z Mazonovy knihy²⁹ cituje Keenan v úplnosti (podle Mazona je dílo místy skvělé, ale jinak průměrné; autor prý měl k dispozici pozdní verze *Zadonščiny*, staré rukopisy, byliny, Macphersona a celou pozdější inspiraci romantiků, byl přívržencem ruské územní expanze). I když se podle Keenana Mazon v detailech mylí, v obecných rysech má pravdu. To, co se odehrálo pak, nazývá Keenan křížovou výpravou proti skeptikům (crusade against skeptics), jíž se zúčastnili hlavně Roman Osipovič Jakobson (1896–1982) a Dmitrij Sergejevič Lichačov (1906–1999) a ovšem další.

Dále již jen odkážeme k úvodním stranám Keenanovy publikace, na nichž znovu zvažuje argumenty Mazonovy kontra Jakobsonovy a ihned přechází k vystoupení A. Zimina, které obsáhle komentuje (zejména na s. 21 a n.), stejně jako si váží pojednání J. Fennella o textologickém trianglu se závěrem, že *Slovo* mělo své prameny jak v Ipatjevském letopisu (Hypatian Chronicle), tak v *Zadonščině*.³⁰

Brilantní výkladovou partii představuje v Keenanově knize analýza osobností, které stály u „zrodu“ *Slova* anebo s ním nějak souvisely: Konstantina Fjodoroviče Kalaidoviče (archivář, starožitník, novinář, editor, knihovník Knihovny Ministerstva zahraničí) a hraběte Nikolaje Petroviče Rumjanceva (1754–1826). V Kalaidovičově korespondenci s Musinem-Puškinem (1813), jemuž je objev *Slova*, jak známo, tradičně připisován, není ani zmínky o osudu tzv. originálu, což je podle Keenana zvláště nápadné, když jemu samému shořela soukromá knihovna v domě jeho otce; i když se Kalaidovič o *Slově* mimovolně zmiňuje, nikde nepíše o zničení originálu. Na konci Musina-Puškina (tehdy mu bylo skoro sedmdesát) interviewuje až pedantsky ohledně okolností nálezů *Slova*, ale o zničení rukopisu se opět nezmiňuje – je zřejmé, že Musin-Puškin sám nikdy žádný tzv. originál ani neměl, protože ten ani neexistoval. Jak Musin-Puškin uvádí, shořely tištěné exempláře v domě zapáleném „злодеем“, tj. Napoleonem. Keenan z této korespondence a jiných okolností podle mého soudu správně vycítil, že Musin-Puškin se příliš mnoha zvědavých otázek Kalaidovského bál – situaci ulehčilo to, že Kalaidovič později zešlel (бешенство); podobné záchvaty se objevily v létě 1825 a po smrti Rumjanceva, jeho ochránce (1826) – mezitím publikoval drobnou studii o *Slově*, kde mimo jiné uvedl proslulá hapax legomena (tj. poprvé a jedinkrát se vyskytnuvší slovní útvary); pak následuje rychlý Kalaidovičův konec; nicméně Kalaidovič je stejně důležitým svědkem – nikdy nespojuje zmizení rukopisu s požárem roku 1812. Keenan se dále zmiňuje o pokusu A. F. Malinovského (a snad i samého Musina-Puškina), přímého nadřízeného Kalaidoviče, podvrhnout Rumjancevovi další „druhý rukopis“ (s. 54–56). Z toho všeho pro Keenana vyplývá, že Musin-Puškin i Malinovskij měli zájem na tom, aby se někdo nedostal k meritu věci: k tomu, že originál, s nímž pracoval, byl podivný přepis latinkou a cyrilicí, a že věděl, že fragmenty spojil sám.

29 A. Mazon: *Le Slovo d'Igor*. Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves, vol. 20. Droz, Paris 1940, a další dvě práce (viz Keenan, s. 513).

30 Keenan, citát na s. 26.

Svědky z další kapitoly jsou ovšem editio princeps z roku 1800, „kateřinská“ kopie a „fragmenty“ nalezené v archívu Malinovského – kopie prý nebyla vůbec pořízena pro Kateřinu II., ocitla se jen v carském kabinetě spolu s papíry, jež carevně skutečně patřily. Torzovitost *Slova* dobře vystihl již N. M. Karamzin ve francouzsky psané informaci v zmíněném hamburském *Spectateur du Nord* z října 1797; nekonsistentnosti textu si potom všimli a všímají mnozí: „Most students of the IT, whatever their views of the text’s authenticity or artistic merits, have noted its lack of narrative consistency, its inexplicable transitions, and unmotivated repetitions. Many translators and philologists (indeed, almost anyone who has done hand-to-hand contact with the text) have broken it into one or another combination of paragraphs, sections, ‚songs,‘ and the like; some have even wished to change the order of the sections.“³¹

Pak v Keenanově výkladu následuje rozbor sekvencí *Slova*. Pramenem prý byla řada textů (Apostol, Modlitba – či lépe Úpěnlivá prosba či žádost – Daniila Zatočnika, tedy uvězněného Daniela – jde o záměnu – Zadoňščina či česky Zadoňština),– to, že M. M. Cherskov (1733–1807) někdy na přelomu let 1796–97 v básni *Vladimir* jedním dechem píše o Ossianovi a Bojanovi (a odkazuje k nálezu „písně“, nikoli „slova“) je ještě výraznější: ani Karamzin, který píše o fragmentu, ani Cherskov rukopis, který Ivan Perfiljevič Jelagin (1725–1793; ten citoval text krátce před smrtí), nikdy neviděli. Na ss. 96–97 Keenan uvádí složitá schémata genealogie textů a osobností s nimi spjatých či k němu odkazujících.

Třetí – z psychologicko-investigativního hlediska nejdůležitější kapitola s názvem *The Blue Abbé* – je portrétem Josefa Dobrovského a i když nepřináší zásadně nové objevy, v podobě posunů důrazu a nového „nasmícení“ problematiky je nakonec přece jen objevna: Dobrovský se tu jeví nejen jako podivín, o jehož duševní chorobě autor otevřeně, ale s noblesou a bez senzací píše, ale také jako člověk s neobvyklým smyslem pro umění, jenž mu další generace chtěla provzdy odejmout, ukazuje ho jako suchého vědce, i když byl i fantasta a snílek, byť převážně v momentech svých záchvatů. Dosti místa v Keenanově líčení zaujímá tzv. Bowringova aféra, v níž se s plnou silou projevil generační spor Dobrovského a jeho žáků. Keenan probírá v Dobrovského životopisu i jeho náboženskou a kulturně jazykovou orientaci; vidí ho ještě výrazněji, než je obvyklé, jako lingvistického a vůbec filologického génia, tedy nejen jako největšího slavistu doby a možná všech dob, zmiňuje se o Václavu Fortunátu Durychovi a komentuje jeho publikační činnost a místo působení (hlavně Prahu a Olomouc). Největší pozornost přirozeně věnuje jeho cestě do Švédska a Ruska.³² Jako Dobrovského zvláštnost zmiňuje jeho zálibu v děláni

31 Keenan, s. 70.

32 Viz o tom mj. A. Měšťan: Česká literatura mezi Slovy a Němci. Academia, Praha 2002, srv. naše recenze a nekrology: Hořkosladký úděl zprostředkovatelů (Antonín Měšťan Česká literatura mezi Němci a Slovy. Academia, Praha 2002). *Slavica Litteraria*, X 6, 2003, s.177–179. Evropan a ambasador české kultury. K úmrtí profesora Antonína Měšťana. *HOST* 2004, č. 6, s. 35. Gorzkosłodki los pośredników – czeski slawista i niemiecki profesor Antonín Měšťan. *Slavia Occidentalis*, t. 61 (2004), Poznań 2004, s. 179–183.

poznámek v textech – toho si ostatně všimli i jiní (Emil Smetánka ve sborníku vydaném k stému výročí úmrtí J. Dobrovského a k 1. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929); zde se Keenan dotýká podtrhávání ve Skarynově pražském vydání Bible (1519) v částech Pentateuchu. V souvislostech obrovského „rozechvění nervů“, tedy duševní chorobou, projevující se v delirickém snění, extravagantním chování, oblékání apod., autor vidí jen přesvědčení o budoucí velikosti Slovanů: z toho je vidno, že Dobrovský nebyl toliko suchým akademickým skeptikem, ale také svou druhou tváří preromantickým snilkem v duchu „die deutsche Romantik“: „We should perhaps leave this poor man to his delirium, noting only that he next goes into a long discussion of the, misfortunes‘ that threatens the whole, German‘ empire, and of the liberation of the Slavic lands, in which, as we have seen, he will have some role: the Poles will cast off French manners („reflorescat Polonia, punita ob neglectam linguam maternam“); the Russian Empire will expand to the borders of Iran and India, that is, the Slavs will return to their original homeland („augebitur rassicum imperium et extendetur ad limites Persiae et Indiae, h. e. ittinget gens slavica retrogradiendo eas regiones, quas primitus occuparavat.“).³³ To jsou ony Dobrovského podivnosti vyjadřované nejen v jeho korespondenci, například s výše uváděným V. F. Durychem. Přitom i v průběhu nemoci³⁴ mohl Dobrovský psát a tvořit zcela normálně nehledě na obsah dopisů: “If he was talking to people who knew him well and immediately realized that something was wrong it was not important, but it was quite embarrassing when it happened with strangers who subsequently, when his mind was clear, would return to the subjects of his delirium and wish to develop them further.”³⁵

V dalších partiích této kapitoly Keenan dává do souvislosti česká rukopisná falza zhotovená Dobrovského žákem Václavem Hankou a *Slovo*, přičemž upozorňuje na podivné chování obou (jako by měli nějaké společné tajemství), nehledě na tzv. Bowringovu aféru ve spojitosti s Bowringovou antologií české poezie (Sir John Bowring vydal předtím antologii ruských básníků – *Specimens of the Russian Poets*, London 1820–23; pak Keenan uvádí i studii o zkoumání Bowringových osobních šanonů nacházejících se na ambasádě Thajska v Londýně). Takto Keenan charakterizuje vztah těchto mužů a jejich znalosti v souvislosti s tzv. Bowringovou aférou spojovanou s tím, že Dobrovský se indiskrecí dověděl o tom, jaké mínění o jeho smyslu pro slovesné umění má J. Jungmann: „None of the actors in this tangled story emerges from the documents with much honor: Hanka was of course a forger, and Jungmann knew it; so did Dobrovský, who presumably concealed his skepticism or part of it – until grievously insulted on other grounds [...] This episode does, however, reveal some noteworthy features of Dobrovský’s character and behavior: his constant cultural-political intrigue; his sensitivity to slights; his fundamental commitment, when sane, to positivist

33 Keenan, s. 113.

34 V. Brandl: *Život Josefa Dobrovského*. Brno 1883.

35 Keenan, s. 114.

scholarship [...] And all his bizarreries and complexities notwithstanding, Dobrovský was a great Slavist – the greatest who had ever lived – a precocious Slavophile (he first used the word, *slavofil* in the 1770s) and, I propose, the real father of the IT.³⁶

Analýzou různých již předtím uváděných pramenů *Slova* – tedy Zadonščiny a jejích verzí, Ipaťjevské kroniky, Povesti vremennych let, pskovského Apostola, Molenija Daniila Zatočnika, slovanského překladu Historie židovské války Josepha Flavia a Historie trójské války autor dokládá, že ke všem měl Dobrovský přístup a zanechal na nich své stopy – totiž poznámky. Zde se autor opírá také o práce největšího českého znalce Dobrovského v posledních desetiletích, olomouckého docenta Miloslava Krbce (3. 7. 1924–12. 2. 2003)³⁷ a ruské mediavistky Galiny Moisejevové (13. 4. 1922–2. 1. 1993; často jezdila za M. Krbcem do Olomouce a zastavovala se také na rusistice Filozofické fakulty brněnské univerzity).³⁸

Podle mého názoru sugestivní je Keenan také v interpretaci jednotlivých jazykových problémů a tzv. Dobrovského dezinterpretací původních předloh – musí se tedy zabývat – stejně jako jeho předchůdci – proslulými hapax legomena (ожерелье apod.); většinou se podle Keenana ukazuje, že jde o bohemismy. Největším problémem tedy zůstává, v jakém jazyku je *Slovo* napsáno: autor dokládá, že je to jakési „slovanské esperanto“, což podporuje jeho tezi, že i zrodu stály Dobrovského texty jako variace různých pramenů, které pak byly sestaveny do heterogenního celku; nejlépe by bylo, soudí poněkud sarkasticky Keenan, „to define the language of the IT as ‚the language of the IT‘“³⁹ Jazykových dokladů snáší Keenan řadu (známí „bosuvi vrani“ není „havrani neurčité barvy“, ale „sovy a havrani“; sloveso „rokatati“ doloženo jen v češtině aj.). Problém je v tom, že právě skrze *Slovo* se do básnické a někdy i běžné, moderní ruštiny dostala citátová slova, která ruština začala chápat jako svá, i když se tu nikdy předtím nevyskytovala (Rusové jim perifrasticky říkají „polonismy“ nebo „bělorusismy“).

Specifický je problém turcismů. I když Dobrovský ovládal pražskou češtinu, byl člověkem německé kultury, uměl francouzsky, trochu i anglicky, hodně latinsky, něco řecky, poněkud starohebrejsky, aramejsky, arabsky a syrsky (ale převažovala latina a němčina), turecky nikoli. Ovšem měl znalosti různých slovanských jazyků a staroslověnštiny, měl však nedostatky v novoruštině: odtud jeho snaha dostat se k novoruským pramenům: „In particular, he was never, by his own account, able to master Russian stress patterns,

36 Keenan, s. 124.

37 Kromě všeobecně známých Krbcových prací na téma Josefa Dobrovského viz také z poslední doby ještě novou edici Krbcova textu Josef Dobrovský a Morava (eds: Ivo Barteček a Miloslav Pospíchal, Univerzita Palackého, Olomouc 2006).

38 Viz Энциклопедия „Слова о полку Игореве“: <http://feb-web.ru/feb/slovenc/es/es3/es3-2661.htm>. G. Moisejevová upozornila také na údajné vztahy Musina-Puškina a Kateřiny II. v době přípravy překladu *Slova*.

39 Keenan, s. 144.

palatalization, and vowel reduction.“⁴⁰ Podle lingvisty Václava Blažka z Masarykovy univerzity, který se spolu s Petrou Novotnou zabýval v poslední době i *Slovem* z pohledu přejatých slov, zejména turcismů, které tak v podstatě vylučují autorství Dobrovského, neboť ten nemohl mít k dispozici např. Codex Cumanicus, tj. latinsko-persko-polovecký slovník z přelomu 13. a 14. století, který byl však vydán až r. 1880 v Budapešti⁴¹ (odkazují tím spíše k pozoruhodné, byť značně přefabulované stopě z knihy Az i Ja O. Sulejmenova – viz dále), je Keenan poněkud unfair v tom, že své odhalování turcismů jako zdánlivých adresuje těm, kdo turkické jazyky neovládají, i když mu nelze upřít – dodávám já – značnou dávku přesvědčivosti.

V dalším textu autor argumentačně sugestivně ukazuje strukturu *Slova* a manifestuje jeho vícevrstevnatost: „The IT, as I shall attempt to demonstrate, is full of such Slavic malopropismes, any of which have been identified in the past as hapax legomena or Slavonicisms, or simply ignored, after having been provided by the Russian scholarly tradition with slightly forced glosses. Their appearance in this text is apparently prompted by Josef Dobrovský's great knowledge of Czech and Old Czech lexical items and literary clichés, by his readings in the libraries and archives of Russia during his visit of 1792–1793, and by his wish to „russify“ his text with importations from the ersatz Russian folklore of the late eighteenth century.“⁴²

V rozsáhlých „čteních“ tzv. Malinovského fragmentů najdeme pečlivé analýzy Dobrovského pramenů, včetně známých bohemismů („trudnyj“ ve významu „smutný“; v 16. století je jako polonismus odhalil v češtině Jan Blahoslav, viz Keenan, s. 158). Pozoruhodná je Keenanova interpretace slova „bylina“ v dnes běžném významu „aktuální událost“ („по былинам сего времени“), resp. „ruská lidová epika“: do roku 1792 nebylo známo v žádném slovanském jazyce, ale vyskytuje se v Zadonščině jako opisovačova chyba; původní význam byl „stepní tráva“ (bylina); ve významu minulé události, epiky apod. si její význam osvojil až Puškin a pak se dostal do Daľova výkladového slovníku. Dobrovský slovo „bylina“ podtrhl v exempláři Skarynova překladu bible.⁴³ Také jeho interpretace obratu „po zamyšleniju Bojanju“ je napaditá (český překlad Historie trójské války, obecné slovanské slovo, Bojan, Boian/Baianus z Antapodosis biskupa Liudpranda z Cremony – kouzelník, který měl schopnost proměnit se ve vlka – „серым вълком“ – s typickým severoruským posunem tvrdého jeru za likvidu – ip). Keenan při interpretaci slova „mysliju“ („растекашесь мыслию по древу“) setrvává u „myšlenky“ a dokládá to podobnými významy v tzv. pramenech *Slova* (*Molenije Daniila Zatočnika*).

40 Keenan, s. 150; Keenan tu odkazuje k dopisu J. Dobrovského proslulému admirálu A. S. Šiškovovi z listopadu 1820).

41 Odkazují tu k dosud nepublikované stati zmíněných autorů *Slovo o pluku Igorově z pohledu přejatých slov*.

42 Keenan, s. 151.

43 Keenanova detailní výklad je na ss. 161-162.

Z dalších Keenanových interpretací vybíráme jen některé, zato podle našeho názoru velmi zdařilé: „припѣвку смысленный“ zase odkazuje k „české stopě“, neboť „смысленный“ se vztahuje k českému významu „vymyšlený“, tj. smyšlený, smyšlenka. Brilantní je interpretace „красному Романови Святславичю“. „Красный“ je ovšem v dnešní ruštině „červený“, ve folkóru však jako česky také krásný („красна девица“), ale nelze to říci o kráse muže. Keenan přichází s hypotézou, že jde o odezvu českého významu „ty jsi ale krásný (pěkný) hrdina“, tj. jde o ironii, tak blízkou mentalitě osvícence a klasicisty Dobrovského. Konečné rozsouzení ponechme na čtenářích a času.

Takto krok za krokem sleduje Keenan temná místa *Slova*, aby v nich až příliš úporně hledal onu „českou stopu“, která ho přivede k autorovi. Jeho myšlenkový konstrukt nepostrádá logiku: autor *Slova* neměl dobrou soudobou ruštinu, ale měl k dispozici staroruské texty a znal i jiní slovanské texty a jazyky, nehledě na jinojazyčné prameny, z nichž vyniká zejména znalost češtiny a staročeštiny. Dokládá to ostatně i jeho interpretace slova „kramola“ (v *Slově* se vyskytuje pětkrát a třikrát v kombinaci se slovesem „kovati“): není v Zadonščině, ani v Ipaťjevském letopisu, ale staročešské „kramola“ (carmula, carinula) najdeme u Dobrovského korespondenci V. F. Durychovi.⁴⁴ Patří podle Keenana (např. spolu s „veščij“) k jazyku autora *Slova*; sloveso „kovati“ v metaforickém smyslu podle Keenana neexistovalo v ruštině do roku 1800, ale je přítomno v jiných slovanských, ale i neruských zdrojích (viz české „kout pikle“, tedy v tomto případě „kout nepřátelství, hádky“, přesněji „sprádat hádky“).⁴⁵ To je jedno z „parádních“ míst Keenanovy knihy. Podobně nápaditá je i interpretace výrazu „уедьє“ – není nikde doloženo; Keenan je hledá v slovese „ujasti“ (ve významu kousnout nebo uštknout); Dobrovský si podtrhl ve Skarynově Bibli tvary slovesa „ujasti“ (ve významu uštknout) a vytvořil jako logické substantivum „уядиє“ (čes. újed' = kořist, to, co je k snědení, sežrání). Takových míst je v této kapitole řada. Všechny mají jedno společné: jsou interpretovány sub specie Dobrovského jako autora a jeho výše vypočítaných pramenných textů.

Otázka je, zda přece jen nemáme co do činění s proslulými Baconovými idoly: výchozí hypotéza jako by již přesně (ale deduktivně) zužuje okruh bádání a směřuje je k cíli tak, že generalizuje či dokonce absolutizuje jednotlivé pozitivní nálezy a umisťuje je do interpretační mřížky jako hotové, nicméně brilantně vytvořené. Je obtížné Keenana vyvracet, i když se to jistě někomu podaří; vzhledem k tomu, že Keenan argumentuje i poetologicky, psychologicky či investigativně, je to – omlouvám se za neohrabanost analogie – jako kdybyste chtěli vyvracet Ericha von Dänikena nebo autory jemu podobné: pokud to nemá být vysloveně amatérské, musí to být multi- a interdisciplinární a navíc vzájemně provázané. Rozdíl tu však samozřejmě je: Keenan je spíčkový lingvista, filolog v širokém slova smyslu, znalec archivních pramenů, který prošel několikerým

44 Keenan, s. 183.

45 Keenan, s. 184.

školením a který své poznatky získával u nejsilnějšího hajitele pravosti *Slova* Romana Jakobsona; motivace, jež ho svedla k pochybnostem, uvádí již na počátku: byl to snad právě jistý Jakobsonův „fundamentalismus“ v této záležitosti; ani to však nemusí být dobrým rádcem.

Keenanovu knihu chápu – na rozdíl od jiných, kteří byli k jejím záměrům a výsledkům kritičtější až negativističtí – spíše pozitivně jako seriózní pokus syntetizovat různé pochybnosti, které kdy byly o *Slově* proneseny a napsány komplexně a vyložit je z jednoho bodu výrazné hypotézy o Dobrovského „nedobrovolném“ autorství, tj. autorství nezáměrném, nezamýšleném, autorství fragmentárních uměleckých parafrází starých textů, jež pak už různě poskládány žily vlastním životem; útočit na tuto modlu ruského jazyka a ruské literatury je nebezpečné, neboť to může znamenat útočit na samu podstatu této světové literatury a na řadu frekventovaných a ceněných věcí z ruského jazyka – ale znevažování nebylo jistě Keenanovým cílem. Chtěl se dobrat přesnějšího poznání, aniž by chtěl fascinující působení tohoto „makarónského“ textu na ruštinu a ruskou literaturu negovat. Takový je osud textů: ať je jejich původ a způsob strukturace jakýkoli, žijí svým vlastním životem. Možná je tedy Keenanova důkladná práce nejen konkrétním opusem o verifikaci hypotézy autorství *Slova*, ale také – jak to odpovídá rozpětí Keenanova filologického, zejména lingvistického, ale i psychologického, analytického a investigativně detektivního díla – důležitým příspěvkem – a zde mluvím spíše jako literární teoretik – k ontologii literárního artefaktu, k zkoumání mysteriózních hlubin jeho sugestivity a neobyčejné schopnosti vytvářet svými estetickými výboji nové hodnoty. Edward Keenan také implicitně i explicitně doložil nejen Dobrovského genialitu lingvistickou, genialitu i v jeho údajných omylech a přehlédnutích, ale také jeho jazykově estetickou kreativitu. Text *Slova* jistě není vrcholem světové literatury; není ani vrcholem literatury konce 18. století, k němuž někteří dobu jeho vzniku vztahují, ale je svou schopností otvírat svými valencemi, svou jazykově estetickou vazebností to, co bylo v literatuře již vytvořeno, to, co v ní svými strukturními potencemi předjímal nejen klíčovým virtuálním dílem ruského literárního středověku, ale především moderní ruské literatury. Kromě toho je Keenanova kniha vzácnou encyklopedií jazykovědy, literární vědy, textologie, archivnictví, bibliografie, literární estetiky, ale i soudobé vědní investigativity; má tedy i svou obecně poznávací a didakticko-metodickou dimenzi. I když vůči hypotetickému autorství Josefa Dobrovského mohou být vzneseny argumenty také z oblasti hudební a rytmičké, i ti, kteří o Keenanově hypotéze z vážných důvodů pochybují, přiklání se nakonec k hypotéze o více textových pramenech a jednom editorovi či redaktorovi, podobně jako ve finské Kalevalě.

Základním rysem Keenanovy knihy je její kontextovost, tj. umné propojení argumentů lingvistických, literárněvědných, osobnostně motivačních, vztahových a interpersonálních; to, že dobovou „pravost“ *Slova* nelze jistě doložit jen z jedné oblasti, si byl vědom

– jak jsme již vícekrát uvedli – i D. S. Lichačov. S jistou hyperboličností by bylo možné říci, že význam Keenanovy hypotézy je právě v její vícedimenzionálnosti a vzájemném prostupování různých oblastí. Díky jí nebo její vinou tu v našem poznání zůstává stálý stín vržený na jednoznačnou interpretaci *Slova*. V literárněhistorických a jiných textech nemůže chybět jako podstatné pojednání o historii sporů o *Slovo*. V každém případě posiluje argumenty, jež vyvracejí konvenci, s níž se dnes jaksi automaticky k *Slovu* přistupuje jako k textu, který v této podobě vznikl v ruském středověku. Kdybychom tyto pochybnosti ignorovali, ignorovali bychom samu podstatu funkce *Slova* a snad tím i oslabovali jeho diachronní i synchronní význam. Keenanův pokus – i když jej nepřijmeme zčásti nebo vůbec – vede podle mého názoru k obnově celistvého pohledu na *Slovo o pluku Igorově*, tedy i ve smyslu obnovy skeptického pohledu na jeho pozici a utváření.

Exkurz 2: Olžas Sulejmenov, turkoslavistika a areálová studia

Stejně radikální pokus o výklad Slova podnikl (viz náš odkaz v poznámce 5) kazašský básník Olžas Sulejmenov (roč. 1936). Uprostřed 70. let 20. století jsem se poprvé dověděl o vydání jeho knihy s názvem-jazykovou hříčkou *Az i ja*. Kniha se objevila roku 1975. V té době byl autor již známým oficiálním sovětským básníkem, dokonce funkcionářem Svazu kazašských i sovětských spisovatelů. Je potomkem Olžabaje Batyra, důstojníka kazašského jezdeckého pluku, jenž se stal obětí Stalinových represí (byl zatčen 1937, údajně s ním byl v táboře v Norilsku syn Nikolaje Gumiljova a Anny Achmatovové Lev Gumiljov a podle jeho svědectví byl právě zde zastřelen. Mimochodem Lev Gumiljov, životní data 1912–1992, se později – po mnoha peripetiích věznění v gulazích, po nasazení na frontě a novém uvěznění v roce 1949 – stal významným sovětským vědcem, etnologem a tvůrcem pasionární teorie etnogeneze, hojně přijímané, populární, ale také masivně a vášnivě odmítané jako nevědecké. Má pomník v hlavním městě Tatarstánu Kazani a je na kazašské známce z roku 2012 jako velký zastánce tatarské kulturní mise).

Olžas Sulejmenov napsal nejen několik básnických sbírek, ale je také zdatným filologem, který se věnoval oboru, jenž sice nezaložil, ale jemuž dodal nový dech: turkoslavistice. Trochu nešťastně si k tomu vybral právě kultovní dílo ruské (ale i ukrajinské a běloruské) literatury *Slovo o pluku Igorově*, tedy Vyprávění o Igorově tažení, klíčový text ruského literárního středověku i celé ruské literatury. Vášnivě lpění vlasteneckých Rusů na tzv. pravosti textu, tedy na jeho skutečné přináležitosti 12. století vyplývá nejen z vlastenectví až nacionalismu a jakési až zařatosti a nesmiřitelnosti, ale také z toho, že je na něm v aluzích, citátech a reminiscencích založena počínajíc 19. stoletím celá ruská literatura. Kdyby se prokazatelně zjistilo, že text je falzum, znehodnotila by se tím starobylá patina a staletá návaznost a tím i hodnota mnohého z ruské literární produkce, asi by se zbortila i pracně (zejména D. S. Lichačovem) budovaná stavba dějin a poetiky staroruské literatury, neboť podle slov D. S. Lichačova je role *Slova* v staroruské literatuře centrální (u Ukrajinců a Bělorusů takový význam zdaleka nemá). V tomto postoji se již ukazuje to, že literatura může být i činitelem státotvorným a dokonce říšetvorným, i když se dnes zdá, že význam literatury je tváří v tvář novým médiím a celkově zesílené vizualizaci (tedy v návratu k obrázkům) nicotný – ale asi jak kde. Britové si to se svým Jamesem Maphersonem (1736–1796), tvůrce Ossiana, vyřídili rychle, ale jinak samy Ossianovy zpěvy uznávají jako dobré literární dílo, ať již tzv. překlad do angličtiny, tak i tzv. originál v gaelic; Češi, jak jsou zvyklí, svá falza v kritickém zaujetí generace Masarykovy, Gebauerovy a Gollovy zavrhli zcela: teprve docela nedávno se ukázky z obou

rukopisů objevily v čítankách jako romantická díla první třetiny 19. století, i když Královédvorský i Zelenohorský rukopis mají dodnes zastánce své raněstředověké pravosti (viz <http://www.rukopisy-rkz.cz/rkz/csr/>), zvláště když se ukázalo, že chemická analýza z konce 60. let 20. století byla také údajně neprůkazná.

Rusové si své *Slovo* uchránili před kritickými realisty Masarykova typu také jen náhodou: jak se nyní ukazuje (E. Keenan), rukopis nikdo nikdy neviděl, nenajdeme o něm zmínku ani v korespondenci jeho nálezce, známe jen rukopisnou kopii údajně pořizovanou pro Kateřinu II. (což se ukázalo, jak uvádí Edward Keenan, také jako fikce) a tištěnou verzi, vše péčí šťastného nálezce hraběte Alexeje Ivanoviče Musina-Puškina (1744–1817). Údajný rukopis, o jehož existenci tedy vlastně nikdo oficiálně neví, prý shořel při požáru Moskvy, ačkoli dům hraběte Musina-Puškina se zachoval (vyskytlo se však i zdůvodnění, že to bylo v nějaké přístavbě apod.). Podobné okolnosti vzbuzovaly od počátku pochybnosti jak kritických Rusů, tak řady zahraničních badatelů. Ve 20. století tuto skeptickou školu vedl prominentní francouzský slavista André Mazon (1881–1967), dnes již pozapomenutý badatel obrovitého tematického záběru. Jeho kniha *Le Slovo d'Igor* (1940) se stala nadlouho zcela průkazným vyvrácením středověkého původu Slova. Jeho český žák Jan Frček (1896–1942, stal se 8. 6. toho roku obětí heydrichiády, patrně na základě udání, celá záležitost se osud nevyjasnila) napsal práci, která vyšla posmrtně péčí Slovanského ústavu⁴⁶, která v Mazonových stopách upozornila na filiaci Slova a Zádonsčiny (Zádonsťiny), a tím de facto nepřímou na Slovo jako na falzum (ruští stoupenci pravosti Slova tuto práci málokdy citují, a když ano, tak spíše jako něco marginálního, viz největšího zastánce pravosti Slova D. S. Lichačova, 1906–1999). Mezitím se objevili další pochybovači i vášniví zastánci: k smrti svými odpůrci uštváný kritik středověkého původu Slova Alexandr Zimin, jehož kniha byla dokonce v SSSR zakázána, zastánci – slavný lingvista, odborník na texty na březové kůře, Andrej Zalizňak napsal knihu *Slovo o pluku Igorově: názor lingvisty* (Moskva 2007), a ruský, český a americký filolog Roman Jakobson (1896–1982), jehož žák Edward Louis Keenan přišel s novou hypotézou (viz Exkurz 1): kniha samozřejmě vzbudila obrovskou nevoli tradicionalistických slavistů, mezi nimi Angličana působícího v Belgii Francise J. Thomsona, autora knihy *Dobrowsky and the Slavonic Bible* (2004).⁴⁷

46 J. Frček: Zádonsťina: staroruský zpěv o boji Rusů s Tatary, r. 1380. Rozprava literárně dějepisná, kritické vydání textů, Slovanský ústav, Orbis, V Praze 1948.

47 Viz naše stati *Slovo o pluku Igorově* v kontextu současných významů: Keenanova hypotéza a její souvislosti (K pokusu o „nové řešení“ dávného problému původu *Slova o pluku Igorově*). Památce prof. Romana Mrázka. *Slavica Slovaca*, roč. 42, 2007, č. 1, s. 37–48.; tam také další literatura předmětu; dále: Postava „patriarchy slavistiky“ u Edwarda L. Keenana (*Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*, 2003) *Slavica litteraria* 15, 2012, 2. Česká slavistika 2012–2013. Josef Dobrovský a problémy současné slavistiky. Eds. Marie Sobotková, Jiří Fiala, Ivo Pospíšil a Giuseppe Maiello, s. 13–24. Viz také v naší knize *K teorii ruské literatury a jejím souvislostem. Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta*, č. 413, Munipress, Brno 2013.

Kazach písař ruský Olžas Sulejmenov přišel s tím, že vlastně potvrdil středověkou pravost *Slova*, i když dnešní Rusové jsou v tom už více než opatrní: tvrdí totiž, že jde o památku 16. století (z toho pocházel údajně opis, který opět údajně našel Musin-Puškin); dnes se řada lidí kloní spíše k strážlivému pohledu v tom smyslu, že *Slovo* vznikalo asi tak jako jiné středověké eposy, tedy kontaminací různých textů, doplňovaných a při přepisích pozměňovaných, asi jako islandské eposy nebo finská Kalevala, jež mají svého autora či sběratele a zapisovatele. Slovo asi vzniklo sestavením různých útržků, možná i v 18. století doplňovaných, samo i ve svém celku představuje jen torzo.

Sulejmenov totiž ukázal na dvě věci: na důležitost areálu pro studium starých památek, tedy na územní blízkost jako nesmírně důležitý, dokonce rozhodující faktor, který působí na jazyk, mentalitu apod., tedy na životní způsob a z toho vycházející politiku. Ukázal totiž na silné stepní turkské působení na Slovo. Ruskou vědu obviňuje z umělého oddělování Kyjevské Rusi od stepních turkských národů a neúměrného zdůrazňování spojitosti Kyjeva a Západu. Je sice pravda, že v Kyjevě žil budoucí sv. Olaf a někteří synové posledního anglosaského krále Harolda (1022–1066) poraženého v bitvě u Hastingsu r. 1066, ale napojení na turkské národy a jejich přímé zapojení do mocenské mašinérie Kyjevské Rusi tu dokládá.

Původní autor *Slova*, které ho klade skutečně do 12. století (jak známo, proslulá bitva knížete Igora s tzv. Polovci, tedy v podstatě Kumány – viz jejich uherské a maďarské osudy), se podle jiného pramene, letopisného vyprávění, odehrála podle našeho kalendáře roku 1185: v tehdejší SSSR vydali reprezentativní publikaci obsahující faksimile vytištěného *Slova* a jeho překlady do nové ruštiny⁴⁸.

Sulejmenov vychází z toho, že první autor *Slova* žil skutečně na konci 12. století, ale pisec textu-opisu, který měl Musin-Puškin údajně k dispozici a jenž byl přepisem z 16. století, vnesl do původního textu řadu změn, jež ho zcela přetvořily, a to proto, že nerozuměl mnoha jeho místům. E. Keenan vychází z toho, že *Slovo* je text uměle vytvořený a nachází v něm neskutečně mnoho skrytých i zjevných bohemismů, slov použitých jen jednou (hapax legomena), slov, jež znal jen Dobrovský, pobývající v inkriminované době v Moskvě. Ten naopak neuměl moderní ruštinu, na což si sám v dopise stěžuje, a měl básnický talent – oproti tvrzení jeho slavných českých žáků (viz tzv. Bowringovu aféru). Sulejmenov naopak pokládá za klíčovou věc, že *Slovo* obsahuje nejen mnoho zjevných turismů, ale hlavně rozsáhlou skrytou vrstvu těchto slov, které byly přijaty do slovanského jazyka Kyjevské Rusi, jímž současníci autora ve 12. století rozuměli, ale které již byly pro přepisovače 16. století zcela nesrozumitelné. Zatímco Kyjevská Rus žila s „polem“, „stepí“ v družném, někdy blízkém, přátelském, jindy nepřátelském svazku, později se od něho oddělovala, to také proto, že tu byla mongolsko-tatarská okupace a právě turkské kmeny pomáhaly v bitvě na Kalce i jinde kyjevským velkoknížatům v boji, při němž byli zničeni, rozptýleni nebo asimilováni.

48 Slovo o polku Igoreve. Faksimilnoje vosproizvedenije 1-ogo izdaniya, Kniga, Moskva 1988.

Vrátil jsem se k Sulejmenovově knížce s podtitulem *Knihy čtenáře*, který to myslí dobře, znovu v moskevském vydání roku 2005.⁴⁹ Zatímco tehdy (v 70. letech minulého století) jsem obdivoval básníkovu argumentační a politickou odvalu, s níž dokazoval, že *Slovo* je prosyceno turcismy zjevnými, ale hlavně skrytými, které už dnes nejsme schopni rozeznat, že *Slovo* je původně slovansko-turkská literární památka, dnes oceňuji ještě něco jiného.

Především tezi, že středověké literatury, resp. literatury staršího období vůbec před vznikem knihtisku, neustálým přepisováním nabývaly různé podoby (což je ovšem notoricky známo) a že přepisovač byl nejen ten, kdo ne vždy podařeně reprodukuje cizí text, ale ten, jenž ho vlastně dotváří, mění a vytváří nový. Je to poloha poněkud extrémní a ne vždy odpovídá realitě, ale v tomto případě byla asi pravdivá. Zejména proto, že text – pokud opravdu vznikl v 12. století a Sulejmenov to svou analýzou potvrzuje, takže jeho kniha je velmi silným, pokud ne rozhodujícím argumentem ve prospěch středověkého původu Slova – prošel několika historickými hiáty: rozkladem feudální Kyjevské Rusi, mongolským vpádem a všeobecným ničením a potom novým začátkem v Moskevské Rusi: jazyk, tedy staroslověňština s východoslovanskými prvky, se nutně měnil a turkská slova, slovní spojení a kontexty životního způsobu se znejasňovaly.

Stepní kmeny, takzvaní Kypčaci, tedy turkské kmeny jako celek, žily s Kyjevskou Rusí v symbióze a zapojovaly se do ní vojensky, hospodářsky a sňatkovou politikou do jejího života. Autor mluví o kyjevsko-kypčacké jednotě, která ovšem zahrnovala i jazyk. Dokonce se domnívá, že každý významnější Kyjevan musel být aspoň trochu dvojjazyčným: musel rozumět a snad i mluvit kypčacksky, tedy turksky, resp. uměl reflektovat tento jazyk, jenž v kyjevském prostředí zdomácněl. Kypčaky si zvala na pomoc kyjevská knížata, která mezi sebou bojovala o knížecí stolec v Kyjevě. Ono Igorovo tažení vyličené v letopisné povídce, ale také v *Slově*, bylo vlastně opakování velké bitvy, v níž byli Kypčaci rozvráceni a vítězství nad Igorem bylo jejich odvetou. Všechno v *Slově* vychází ze vztahu Kyjeva a Kypčaků a z reality východoslovansko-ruského spojení, s pozadím ve varjažském/vikingském/normanském původu rurikovské dynastie. Tzv. temná místa v *Slově* jsou podle Sulejmenova většinou výsledkem neporozumění pisce z 16. století, jenž už neznal slovansko-turkský jazykový kontext.

První část knihy se jmenuje Соколы и гуси s narážkou na tyto živočichy a deformace významů v interpretaci špičkových ruských medievistů. Objektivně lze uznat, že tváří v tvář Sulejmenovým argumentům vypadají někteří ruští medievisté – nic ve zlém – včetně D. S. Lichačova jako diletanti, ale není to zcela jejich chyba, spíše chyba jejich omezených jazykových možností a úzkého interpretačního výkladu: snažili se z toho dostat a museli tedy vytvářet nereálné konstrukty a domýšlet se. Problém je metodologický: *Slovo* nelze vyložit jen z kontextu slovansko-skandinávského; patrně nejdůležitější je tu

49 Олжас Сулейменов: Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. Тритон М, Москва 2005.

kontext turkský/turkický. Přepisovač byl v 16. století současně překladatelem a interpretem, většinou však špatným, neboť už neznal příslušné jazyky a jejich kyjevský kontext 12. století. Takže jakoby proti tradičním ruským výkladům *Slova*, které dokládají jeho tzv. pravost, vystupující Kazach přesvědčivěji dokládá původ Slova ve 12. století než oni sami; vlastně jim pomáhá polemikou v jejich argumentaci.

Krásným příkladem je tato pasáž: „А чи диво ся, братие, стару помолодити? Коли соколь въ мытєхъ бывает, высоко птицѣ възбиваетъ; не дасть гнезда своего въ обиду.“

Nikdo z překladatelů do novoruštiny tomu neporozuměl, protože přepisovač nedochovaného textu z 12. století nerozuměl tomu, že v cyrilici písmeno „В“ označuje současně číslo 3 (Аз – 1, Буки – 2, Веди – 3). Tedy šlo o to, že když sokol třikrát línal, tedy třikrát změnil peří, stal se silným a mohl své hnízdo chránit – při ztrátě peří se ovšem sokol nemohl vznášet, je to nemoc a bezmoc, teprve trojí výměna znamená, že jedinec dospěl a stal se silným. Tradice sokolnictví je turkská a dostává se do Kyjeva a na „knjaž dvor“ (velkoknížecí dvůr) ze stepi; později se tato tradice ztrácí a tím i znalost života těchto ptáků.

Určitou vrstvu nepochopených nebo jen těžce a neuměle interpretovatelných slov nazývá Sulejmenov „neviditelnými turkismy“. Například časté slovo „буйный“ je na základě lidové etymologie do slovanského jazyka přeložené turkské „aty buj“, což znamená „vážený, uctívaný“, rus. „именитый“. Tedy místo „Ты буйный Рюрик и Давид!“ bylo v textu původně „Аты буй Рюриче и Давиде!“, tedy „Vážený/ctěný Ruriku a Davide!“

Zvláště je na turkismy bohatá řeč Svjatoslavova: když oslovuje haličského knížete, říká „Осмомысл Ярослав!“ Nejbližší pravdě byl podle Sulejmenova F. I. Pokrovskij, když navrhl, že jde asi o osm oblastí, jež knížete jako státního činitele nejvíce zajímaly. De facto jde o turkské označení džigita, který je všeobecně vyvinutý, dovede bojovat, milovat, vyzná se v umění a vědách – „deviz kyrly“, tedy osmihranný, osmistranný. Ještě kurióznější je případ ze *Slova* známého sousloví „до куриц тмутороканя“. Vseslav „изъ Києва дорискаше до куръ Тмутороканя“. Musin-Puškin to vyřešil tak, že kníže „рыскал до Курска и Тмутороканя“. Interpretace D. S. Lichačova, která se nyní přijímá, je „до кур“, tedy do zpěvu prvních kohoutů („до пения петухов“). Turkské slovo „kura“ je stěna, zeď, hradba (v současné tatarštině „kura“, v kazaštině „kora“) – dál už vysvětlovat netřeba.

Nemělo by v tomto kontextu učebního textu smysl uvádět další přesné textové doklady ze *Slova*, to by bylo spíše pro turkology, nadšence i skeptiky: sám jsem si svou mírnou skepsi udržel, ale zmiňuji tyto Sulejmenovovy postupy i vzhledem k důležitosti areálových studií, tedy pojetí prostoru a času v životě kulturních entit.

Druhá část knihy je zaměřena na věci, které se zdají být až fantastické, kdyby tolik neodpovídaly historické skutečnosti. Přesvědčivě tu ukazuje na spojení turkských národů se starými Sumery, na vztahy jazykové, věcné a další vývoj rozptýlených kypčáků, kteří putovali na Přední Východ, odtud do Egypta, společností označování jako mameluci

stali se elitními vojenskými sbory, v podstatě autonomními na sultánovi: jejich konec přivodil Napoleon svým tažením na sklonku 18. století, v němž byl nakonec poražen u Abúkiru Angličany, nicméně někteří mameluci se stali roku 1812 součástí jeho „velké armády“ a účastnili se jeho ruského tažení, takže jejich mrtvoly zachované v písku byly odhaleny na území, z něhož jejich předkové kdysi vyšli, aby potom v generickém kruhu prošli celý Starý svět.

Sulejmenovova kniha nebyla v SSSR přijata právě přátelsky. Vyšla poprvé v Alma-Atě, dnes Almaty, její moskevské vydání bylo zakázáno, autor byl systematicky kritizován, Rusové označovali jeho knihu za „antiruskou“. Korefyj D. S. Lichačov se ke knize vyjádřil se shovívavostí jemu vlastní, nicméně odmítavě. Když člověk nyní přehlídí vývoj teritoria bývalé Ruské říše, resp. pozdějšího SSSR, vidí, že existuje rozdíl mezi vědeckým poznáním, třeba i hypotetickým, a nacionalismem. Jinak řečeno: je možné od tohoto poznání odvíjet skutečnou vědu, ale současně jsou různé hypotézy až příliš naciocentristické, a mohou se tak stát podloží nebezpečných tendencí popuzujících jeden národ proti druhému. Obvykle křivda nebo potlačování národního života, včetně jazyka, a bránění samostatnému vývoji, vede k posilování nacionalismu: když má národ svobodu projevu, může se racionálně rozhodnout, zda spojit svůj život s nějakým větším než jen národním celkem. Je výhodné území neštěpit, ale předpokládá to vzájemný respekt všech národů žijících v tomto velkém celku: to se však daří jen málokdy, jak dokládá rozpad Rakouska-Uherska, ale i dezintegrační procesy ve střední a východní Evropě v 90. letech 20. století, následně podobnými, byť různě více či méně potlačovanými pokusy v Evropě západní (Katalánsko, Skotsko).

Sulejmenovovy hypotézy, leckde průkazně dokládané, neboť vrhají nové světlo na kulturní ruský text, ukazují také na důležitost vědeckého poznání a na roli intelektuálů v procesu vzájemného pochopení různých národů. Jeho areálologická práce ukazuje – dávno před tím, než se areálová studia stala módou v celém světě – na jejich důležitost v obecném procesu poznání, ale také v ideologickém slova smyslu: učí historicitě, brání falešné modernizaci minulosti, vycházejí ze statu quo, jenž respektuje, ale ukazuje i na minulost, kterou nelze eliminovat.

Exkurz 3: Jazyk staroruské literatury v dalším literárním vývoji

Této problematice se poněkud týká kapitolka v naší příručce Kapitoly z ruské klasické literatury (Nástin vývoje, klíčové problémy a diskuse), a to v kap. 16 *Přesahy minulosti: hlubina a okraj*: tam však jde spíše o textové navazování a také nejen o staroruskou literaturu.

Je zřejmé, že cyrilometodějská mise, která na Velké Moravě roku 862 nabídla alternativu christianizace, ukázala na možnou svobodu výběru, volby a na pluralitu přístupů ke křesťanství a k jeho výkladům v rámci jazykové kultury slova a písma. Zůstává nicméně skutečností, že v důsledku násilného vyhnání nositelů a pokračovatelů cyrilometodějské mise se na našem území nerealizoval celý „balíček“ kroků, jež by měly trvalejší jazykové a kulturní důsledky. To se stalo spíše u Slovanů jižních a východních. Pro jižní Slovaný to byl svého druhu návrat ztraceného syna, i když podoba dialektů egejské Makedonie a spisovného jazyka uměle vytvořeného na bázi byzantské řečtiny byla podstatně jiná, nehledě na to, že v nové době se tyto jazyky (bulharština a oficiálně po roce 1945 makedonština) etablovaly jako analytické, nikoli flektivní, takže hovořit o staroslověnštině jako o starobulharštině nebo staromakedonštině, tedy přímých genetických předchůdcích těchto moderních jazyků je neoprávněné: spíše jako o jazycích staroslověnštině hláskoslovně nejbližších; jinak staroslověnština hrála u jižních Slovanů, tedy především u Bulharů v ochridském a přěslavském náboženském a kulturním centru stejnou nebo podobnou roli jako u jiných Slovanů. Poněkud jinak tomu bylo u Slovanů východních, kde se staroslověnština realizovala v plné síle od 11. století jako jediný spisovný jazyk východních Slovanů: literatura Kyjevské Rusi, tranzitivního období 13.–15. století, včetně politické, kulturní a jazykové diferenciacce, z níž povstala pozdější východoslovanská tripartice, jejíž vznik kdysi autoritativně popsal Alexej Alexandrovič Šachmatov (1864–1920), snad nejreprezentativnější postava ruské filologie konce 19. a počátku 20. století, autor desítek klíčových prací o jazyce staré literatury východních Slovanů a o ruské etnicitě, i když můžeme zastávat i názory jiné, byla psána jazykem staroslověnským s příměsí východoslovanských dialektů oněch 14 kmenů, o nichž píše Nestor. Jádrem současné ruské gramatiky je staroslověnské jen s jinou fonetikou a staroslověnština existuje jako součást moderní ruštiny vlastně v dvojí podobě: jako gramatická kostra jazyka i jako jeho lexikální složka na straně jedné i jako specifická jazyková vrstva s funkcí poetickou nebo estetickou i hodnotovou, jež je v ruském psaném jazyce v určitých souvislostech a axiologických situacích „k vyžádání“. Je vcelku jedno, budeme-li nazývat jazyk ruské literatury (kyjevská perioda je také společnou součástí dnešní ukrajinské a běloruské literatury) 11.–17. století staroruským nebo staroslověnským či

církevněslovanským, neboť tento název nebude nikdy odpovídat realitě ve smyslu čistoty jihoslovanské nebo východoslovanské, to je zřejmé a nikdo s tím ani nepolemizuje. Jiná je situace s dvěma dalšími východoslovanskými jazyky a vztahem jejich moderní vývojové fáze k staroslověnskému základu spisovného jazyka, neboť genetický interval mezi nimi a jazykem kyjevské literatury 11.–13. století je zjevný.

Zatímco čeština vznikala z jednoho základu, jenž se rozvíjel postupně, navrstvoval na sebe další lexikální vrstvy různého původu, přejatá slova, kromě greko-latinských, např. německá v různých vlnách, zvláště silně od 16. století, ruština se vyvíjela v procesu konvergence dvou jazyků, tedy v podobě diglosie. Tématem jsme se zabývali v několika studiích, na něž tu volně navazujeme.⁵⁰

Počáteční původní staroruský text *Повесть временных лет*, tedy *Vyprávění o dávných časech*, je z hlediska morfologie a syntaxe staroslověnština nebo její další vývojová fáze, již prošla od Moravy zpět k jižním Slovanům bulharsko-makedonským, lexikálně je však nepravidelná, jednak k míře autorovy znalosti staroslověnštiny, jednak k přítomnosti lexikálních prvků patřících k okruhu všeobecné východoslovanštiny (общевосточнославянский язык) nebo k místnímu dialektu Poljanů, jenž měl některé rysy – zvláště v onomastice – dokonce dnešní ukrajinštiny (sestra údajných zakladatelů Kyjeva podle legendy, jež se tu traktuje, je označena jako Лыбедь, nikoli, jako např. v dnešní ruštině Лебедь; jinak je to takřka čistá staroslověnština doplňovaná místními názvy a jmény, výjimečně jinými východoslovanskými hláskoslovnými rysy (viz následující antologii): „Полянѡмъ же живущиим о собѣ и владѣющимъ роды своими, яже и до сея братья бяху поляне, и живяху кождо съ родом своимъ на своихъ мѣстехъ, володѣюще кождо родомъ своимъ. И быша 3 брата: а единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. И сѣдьяше Кий на горѣ, кдѣ нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдьяше на горѣ, кдѣ нынѣ зовется Щековица, а Хоривъ на третей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица. Створиша городокъ во имя брата ихъ старѣйшаго и наркоша и Киевъ. И бяхе около города лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяще звѣрь, бяхуть бо мудрѣ и смыслени, и нарицахуса поляне, от нихъ же суть поляне — кияне и до сего дни.“⁵¹

50 Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: *Život slova v dejinách a jazykových vztáchoch*. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278. Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: *Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre*. Vedecký zborník. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Keruľová, Silvia Lauková, s. 9–21. Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19. Vycházíme zde především z dosud nepublikované studie *Funkce staroslověnštiny a staroslověnská stopa v moderní ruské literatuře jako obecnější problém revitalizace* (Několik poznámek). *Slavica Litteraria* 2014, č. 1, v tisku.

51 <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.

Jak uvádějí koryfeje ruské medievistiky, docházelo postupně ke konvergenci interdialektové obecné východoslovanštiny v konkrétních realizacích nářečních a staroslovenštiny či církevní slovanštiny v různých fázích jejího vývoje k posunům důrazu a vychylování balance: zatímco *Cesta igumena Daniela do Svaté země (Palestiny)/ Путешествие игумена Даниила в святую землю (Палестину)* z počátku 12. století prokazuje jasnou převahu jihoslovanské gramatiky, *Putování přes tři moře (Хождение за три моря)* tverského kupce Afanasije Nikitina (15. století) je již svěštější, odpovídá věcnému jazyku běžné komunikace (деловой язык), tedy je více východoslovanské, jak tomu odpovídala počínající opatrná sekularizace a jistá míra otevřenosti daná dynamickým pohybem cestopisu jako žánru⁵² a konfrontacím náboženským a kulturním (cestopis končí arabskou modlitbou, jež se někdy v ruských antologických vydáních vypouští): „В лѣто 6983 <...>. Того же году обретох написание Офонаса тверитина купца, что былъ в Бндѣ 4 годы, а ходил, сказывает, с Васильемъ Папиным. Азъ же опытах, коли Василей ходил с кречаты послом от великого князя, и сказаша ми — за год до казанского похода пришел из Орды, коли князь Юрьи под Казанию был, тогда его под Казанью застрелили. Се же написано не обретох, в кое лѣто пошел или в кое лѣто пришел из Бндѣя, умер, а сказывают что, деи, Смоленска не дошед, умеръ. А писание то своєю рукою написал, иже его руки тѣ тетрати привезли гости к Мамыреву Василью, к дяку к великого князя на Москву.“⁵³

Bližší zkoumání ponecháme lingvistům diachronní orientace, ale i tak je zřejmé, že slovesné časy tu většinou stereotypně zůstávají v staroslovenské poloze (aoristy vedle perfekta: tak se to objevuje až do 17. století, byť to neodpovídalo stavu mluveného jazyka). Podle Světlý Mathauserové nabývají však starobylé časy, již v běžné řeči nevyužívané, například u Avvakuma Petrova (viz dále), axiologického rozměru: zatímco perfektum je časem Nikonových reformátorů, tedy časem pomíjivým, „věčný“ aorist je spojen s trvalostí starověrectví.⁵⁴ Právě tento text svým navrstvováním tří jazyků (vznešený jazyk teologické

52 Viz naši studii Problém tzv. cestopisu: statika/dynamika prostoru a lidská existence. *Slavica Litteraria*, X 9, 2006, s. 155–170.

53 Tamtéž.

54 Mathauserová, S.: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. Praha 1986, viz naši rec.: Sistemnost', prejemstvennost' i intertekstual'nyj charakter literatury (Světlá Mathauserová: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. *Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia*, Univerzita Karlova, Praha 1986, 147 s.). *Rossica* 1996 (2), č. 2, s. 165–168. Sféry utváření teoretických názorů na literaturu a české stopy v literatuře staré Rusi se týkají také dvě další knihy téže autorky: *Древнерусские теории искусства слова* (Praha 1976), komentovaná česká edice O Vasiliji Zlatovlasém, králevici české země (Praha 1982) a svým způsobem také její raná kniha o tranzitivním období 18. století *Ruský zdroj monologické románové formy*. M. D. Čulkov. Praha 1961) a materiálově podnětná edice s komentářem o česko-ruských stycích v přechodném období 15.–17. století, kdy je všeobecně z různých důvodů pocítován spíše útlum kontaktů (Poselství carských a císařských kurýrů: Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století. Praha 2000; viz naši rec. *Rusko patří do Evropy. Poselství carských a císařských kurýrů*. Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století. Z ruského originálu

disputace a polemiky, jazyk běžné komunikace a lidový jazyk, sermo vulgare) v jednom literárním artefaktu, v němž konverguje autobiografie, cestopis, exemplum, hagiografie a exorcistická povídka, je dokladem dlouhé životnosti církevní slovanštiny jako pozdější vývojové fáze domácími jazykovými prvky mluveného jazyka kontaminované staroslověštiny včetně existenciálních a kryptoerotických partií v podobě odolávání ďáblu pokušení připomínajícím Ježíšovo pokušení na poušti (Matouš, 4.1), jež je v trojici Ježíšových pokušení nejsnadněji vyložitelné (kromě pokušení teologického, o němž tak sugestivně píše Vladimir Solovjov v Legendě o Antikristovi, kde ďábel vystupuje jako znalec Bible – cituje žalm 91.11 –, a třetího – na hoře –, kde ďábel Ježíšovi nabízí světovládu, Matouš, 28.16): „Рождение же мое в Нижегородских пределах, за Кудмою-рекою, в селе Григорове. Отец ми бысть священник Петр, мати – Мария, инока Марфа. Отец нее мой прилежаше пития хмельнова; мати же моя постница и молитвеница бысть, всегда учаше мя страху Божию. Аз же некогда видел у соседа скотину умершу, и в нощи, восставше, пред образом плакався довольно о душе своей, поминая смерть, яко и мне умереть; и с тех мест обыкох по вся нощи молиться. Потом мати моя овдовела, а я осиротел молод, и от своих соплеменник во изгнании быхом [...] Егда еще был в попех, прииде ко мне исповедатиси девица, многими грехми обремененна, блудному делу и малакии всякой повинна; нача мне, плакавшеся, подробну возвещати во церкви, пред Евангелием стоя. Аз же, треокаянный врач, сам разболелся, внутрь жгом огнем блудным, и горько мне бысть в той час: зажег три свечи и прилепил к налою, и возложил руку правую на пламя, и держал, дондеже во мне угасло злое разжежение, и, отпустя девицу, сложа ризы, помоляся, пошел в дом свой зело скорбен. Время же, яко полнощи, и пришед во свою избу, плакався пред образом Господним, яко и очи опухли, и моляся прилежно, да же отлучит мя Бог от детей духовных, понеже бремя тяшко, неудобь носимо.“⁵⁵

Voj o modernizaci ruštiny ve smyslu sblížení mluveného a psaného jazyka je vyložen jako teorie tří stylů v duchu francouzského klasicismu u M. V. Lomonosova v jeho traktátu *O пользе книг церковных в российском языке* (1758; zde, jak vidno, „российский“ implikuje vše vztahující se velkoruskému prostředí, tedy k Moskvě, k Ruské říši, na rozdíl od kyjevského a maloruského/ukrajinského, jež se označuje jako „русский“; původně byla distribuce taková, že „русский“, „русичи“ označoval u Nestora Skandinávce, vikiny, varjagy či Normany, nikoli Slovany, nakonec tu v moderní ruštině máme distribuci „русский“ jako vztahující se k jazyku a kultuře a „российский“ k teritoriu s tím, že „российский“ vjadřuje Ruskou federaci a „русский“ jazyk a kulturu; tedy spisovatel může být „русский“

uspořádala, přeložila, úvodní studii a poznámky napsala prof. PhDr. Světlá Mathauserová, DrSc. Vyda-la Česká koordinační rada Společnosti přátel Východu za přispění Ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha 2000. Opera Slavica 2001, č. 1, s. 50–51).

55 <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.

i „российский“): „В древние времена, когда славенский народ не знал употребления письменно изображать свои мысли, которые тогда были тесно ограничены для неведения многих вещей и действий, ученым народам известных, тогда и язык его не мог изобиловать таким множеством речений и выражений разума, как ныне читаем. Сие богатство больше всего приобретено купно с греческим христианским законом, когда церковные книги переведены с греческого языка на славенский¹ для славословия божия. Отменная красота, изобилие, важность и сила эллинского слова коль высоко почитается, о том довольно свидетельствуют словесных наук любители. На нем, кроме древних Гомеров, Пиндаров, Демосфенов и других в эллинском языке героев, витийствовали великие христианския церкви учителя и творцы, возвышая древнее красноречие высокими богословскими догматами и парением усердного пения к богу. Ясно сие видеть можно вникнувшим в книги церковные на славенском языке, коль много мы от переводу ветхого и нового завета, поучений отеческих, духовных песней Дамаскиновых и других творцов канонов видим в славенском языке греческого изобилия и отсюда умножаем довольство российского слова, которое и собственным своим достатком велико и к приятию греческих красот посредством славенского сродно. Правда, что многие места оных переводов недовольно вразумительны, однако польза наша весьма велика. Присем, хотя нельзя прекословить, что сначала переводившие с греческого языка книги на славенский не могли миновать и довольно остеречься, чтобы не принять в перевод свойств греческих, славенскому языку странных, однако оные чрез долготу времени слуху славенскому перестали быть противны, но вошли в обычай. Итак, что предкам нашим казалось невразумительно, то нам ныне стало приятно и полезно. Справедливость сего доказывается сравнением российского языка с другими, ему сродными. Поляки, преклонясь издавна в католицкую веру, отправляют службу по своему обряду на латинском языке, на котором их стихи и молитвы сочинены во времена варварские по большей части от худых авторов, и потому ни из Греции, ни от Рима не могли снискать подобных преимуществ, каковы в нашем языке от греческого приобретены. Немецкий язык по то время был убог, прост и бессилен, пока в служении употреблялся язык латинский. Но как немецкий народ стал священные книги читать и службу слушать на своем языке, тогда богатство его умножилось, и произошли искусные писатели. Напротив того, в католицких областях, где только одну латынь, и то варварскую, в служении употребляют, подобного успеха в чистоте немецкого языка не находим. Как материи, которые словом человеческим изображаются, различествуют по мере разной своей важности, так и российский язык чрез употребление книг церковных по приличности имеет разные степени: высокий, посредственный и низкий. Сие происходит от трех родов речений российского языка. К первому

причитаются, которые у древних славян и ныне у россиян общеупотребительны, например: *бог, слава, рука, ныне, почитаю*. Ко второму принадлежат, кои хотя обще употребляются мало, а особливо в разговорах, однако всем грамотным людям вразумительны, например: *отверзаю, господень, насажденный, взываю*. Неупотребительные и весьма обетшальные отсюда выключаются, как: *обаваю, рясны, овогда, свене* и сим podobные. К третьему роду относятся, которых нет в остатках славенского языка, то есть в церковных книгах, например: *говорю, ручей, который, пока, лишь*. Выключаются отсюда презренные слова, которых ни в каком штиле употребить непристойно, как только в подлых комедиях.⁵⁶

Lomonosov tu přímo nehovoří o jazyce staroslověnském nebo církevněslovanském, ale o slovanském jazyce jako jazyce církevních knih, jež je jako by součástí tzv. ruštiny: zde se projevuje Lomonosovovo vlastenectví až nacionalismus podporující vše ruské a priority ruského (někdy je proto s vaničkou vylito i dítě): podobně polemizuje s normanskou teorií o skandinávském původu ruského státu, tedy Kyjevské Rusi (dnes se skandinávský původ Rurikovců už nezpochybňuje, stejně jako původ kořene „ros/rus“). Ruština se tu objevuje jako jeden celek, jenž je stylově rozvrstven a kde „jazyk církevních knih“, tedy staroslověňština, je jen jednou vrstvou – ale tak to samozřejmě není: struktura psaného jazyka je základem jazyka celého, nikoli jen lexika. Tedy zřetelná je tu národovecká snaha oddělit jazyk, jenž byl majetkem všech Slovanů a byl jimi užíván zejména na Velké Moravě, a v Ochridu a Přeslavi dále dotvářen, od jazyka domácího, jenž však v mluvené a psané podobě byl s jazykem „církevních knih“ nejen komplementárně propojen, ale přímo spojován v jeden celek – toto neoddělitelné propojení se však realizovalo i po Lomonosovovi. Ještě na samém sklonku 18. století zde máme dvě díla, která tvoří vlastně dva světy: ruský jazykový archismus⁵⁷ v *Cestě z Petrohradu do Moskvy (Путешествие из Петербурга в Москву, 1790)* A. N. Radiševa a moderní ruština s neologismy *Listy ruského cestovatele (Письма русского путешественника, 1792)* N. M. Karamzina: první je radikálně revoluční dílo vyzývající zejména v kapitole Городня k společenskému převratu, druhé – při veškerém obdivu k Západu, hlavně k Anglii konstituční monarchie a první průmyslové revoluce i tváří v tvář francouzskému dvojvládní krále a Národního shromáždění, jež autor označuje za konec jedné epochy – zdůrazňuje konzervativně i poněkud liberálně zvláštnost ruské cesty. Takže radikalita společenská a konzervativnost jazyková a stylová na straně jedné a radikální inovativnost jazyková a spíše konzervativnost společenská (Karamzin to ostatně znovu potvrdil v *Dějínách ruského státu, История государства российскогo, 11 dílů, 1816–1824*). Opět zde vystupuje jazyk jako činitel axiologický, v čemž mělo být pokračováno: slavnostnost jazyka žehná posvátnosti revolučního úkolu (jako později

56 <http://feb-web.ru/feb/lomonos/texts/lo0/lo7/lo7-5852.htm>, 585–590, předmluva k traktátu О пользе книг церковным в российском языке.

57 Ю. Тынянов: Архаисты и новаторы. Ленинград 1929; něm. vyd. rusky München 1967.

u děkabristů) u Radiščeva, jazyková inovativnost a společenská konzervativnost a adaptabilita spíše povlnné evropeizaci u Karamzina. Jak jsme napsali jinde, jde především o nesamozřejmost samotného pojmu „staroruská literatura“.⁵⁸

U Puškina jsou již novoruský jazyk či moderní ruština dotvořeny. Ruský lingvista Viktor Živov napsal do mezinárodního multidisciplinárního sborníku o ruském 18. století brilantní studii *Формирование норм русского литературного языка нового типа и их предыстория*.⁵⁹ Autor odstraňuje tradiční otázku ruské diglosie a formování ruského spisovného jazyka v 18. století spojuje s tlakem západoevropských představ: „Языковой материал, ранее распределенный по регистрам, оказался объединенным в единый пул, который и подвергается ревизии и перебору. Первым шагом было выбрасывание из него тех формальных, прежде всего морфологических элементов, которые однозначно соотносились со старым книжным языком [...] Сама идея языкового стандарта была идеей европейской, принадлежавшей модернизирующему дискурсу европейского абсолютизма. В этом контексте понятно, что принципы отбора языкового материала диктовались ориентацией на другие ‚культурные‘ языки Европы. В синтаксисе эта ориентация была выражена непосредственно. Синтаксическая стратегия европейского нарратива, восходящая к античной риторической традиции, переносится на русскую почву и актуализует синтаксические модели церковнославянского стандарта, восходящие к той же античной традиции. Оппозиция русского и церковнославянского, здесь вовсе не при чем. Из нового литературного языка постепенно устранялись те синтаксические построения, которые попали в ‚петровский пул‘ из традиций, использовавших ситуационный синтаксис и не соответствовали синтаксическим стратегиям западноевропейских языков. Значение западноевропейского образца состоит не в том, что из него берутся новые синтаксические построения, а в том, что он выполняет роль камертона, на который выстраивается новый языковой стандарт.“⁶⁰ Širší repertoár „neužitečných“ prostředků zůstává ruskému mluvčímu i dnes k dispozici. O tom svědčí především stav současné ruské novorealistické, modernistické i postmodernistické literatury, v níž se běžně užívají „nadstandardní“ jazykové prostředky vycházející z předpetrovského repertoáru, které však čtenář vnímá jako běžnou, standardní součást jazyka.

58 I. Pospíšil: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

59 In: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 377–398. Viz rec.: I. Pospíšil: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje, Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001. *Slavia Orientalis*, tom LI, nr. 3, 2002., s. 473–477.

60 *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 397.

A. N. Radiščev – jak ostatně nepřímou dokazuje jeho vsuvný obdivný portrét Lomonosova v Cestě z Petrohradu do Moskvy (Lomonosov mu byl blízký u německým školením) – je zastáncem dodržování trojstylovosti ruštiny, kde staroslověnština či církevní slovanština má své pevné místo jako styl vysoký. U Radiščeva – stejně jako u Karamzina – vidím také aplikace sentimentalistické poetiky v manifestaci citových hnutí: „Вам покажется мудрено, -- говорил сопутник мой, обращая ко мне свое слово, -- чтобы человек неслужащий и в положении, мною описанном, мог подвергнуться себя суду уголовному. И я так думал долго, да и тогда, когда мое дело, прошед нижние суды, достигло до высшего. Вот в чем оно состояло: я был в купечестве записан; пуская капитал мой в обращение, стал участником в частном откупу. Неосновательность моя причиною была, что я доверил лживому человеку, который, лично попавшись в преступлении, был от откупу отрешен, и по свидетельству будто его книг, сделался, по-видимому, на нем большой начет. Он скрылся, я остался в лицах, и начет положено взыскать с меня. Я, сделав выправки, сколько мог, нашел, что начету на мне или совсем бы не было, или бы был очень малый, и для того просил, чтобы сделали расчет со мною, ибо я по нем был порукою. Но вместо того, чтобы сделать должное по моему прошению удовлетворение, велено недоимку взыскать с меня. Первое неправоудие. Но к сему присовокупили и другое. В то время как я сделался в откупу порукою, имения за мною никакого не было, но по обыкновению послано было запрещение на имение мое в гражданскую палату. Странная вещь -- запрещать продавать то, чего не существует в имении! После того купил я дом и другие сделал приобретения. В то же самое время случай допустил меня перейти из купеческого звания в звание дворянское, получа чин. Наблюдая свою пользу, я нашел случай продать дом на выгодных кондициях {Кондиции -- условия.}, совершив купчую в самой той же палате, где существовало запрещение. Сие поставлено мне в преступление; ибо были люди, которых удовольствие помрачалось блаженством моего жития. Стряпчий казенных дел сделал на меня донос, что я, избегая платежа казенной недоимки, дом продал, обманул гражданскую палату, назвавшись тем званием, в коем я был, а не тем, в котором находился при покупке дома. Тщетно я говорил, что запрещение не может существовать на то, чего нет в имении, тщетно я говорил, что по крайней мере надлежало бы сперва продать оставшееся имение и выручить недоимку сей продажей, а потом предпринимать другие средства; что я звания своего не утаивал, ибо в дворянском уже купил дом. Все сие было отринуту, продажа дому уничтожена, меня осудили за ложный мой поступок лишити чинов и требуют теперь, -- говорил повествователь, -- хозяина здешнего в суд, дабы посадить под стражу до окончания дела. -- Сие последнее повествуя, рассказывающий возвысил свой голос.“ -- Жена моя, едва сие услышала, обняв

меня, вскричала: ‚Нет, мой друг, и я с тобою.‘ Более выговорить не могла. Члены ее все ослабели, и она упала бесчувственна в мои объятия. Я, подняв ее со стула, вынес в спальную комнату и не ведаю, как обед скончался.“⁶¹

Vracíme se tímto k tématu, jímž jsme se již vícekrát zabývali (viz výše). Tehdy jsme pojmem „diachronní hloubka literárního textu“ nemysleli jakoukoli různovrstevnatost/heterogenitu textu, ale právě heterogenitu s diachronním záběrem, tedy přítomnost „jazyka v jazyce“ ve smyslu průniku starší vrstvy jazyka do původně nebo i nyní jiného jazyka, přičemž tento starší „cizí jazyk“ může být i jinak, tedy ne-esteticky, přirozenou součástí výstavbových komponent jazyka textu. Jak jsme již uvedli, ruská gramatika je v podstatě jihoslovanská (staroslověnská) se silnou přítomností stylisticky odstíněného jihoslovanského lexika spojená s východoslovanským lexikálním základem (jak nás učili ve škole: молочные изделия/ Млечный Путь; Печора/пещера, просветить провечу, просветишь/провешу, просветишь – s přízvukem v prvním případě pohyblivým, v druhém stálým apod.; vždy vyšší míra abstrakce se týká staroslověnismů).

Ve výše uvedených studiích jsme uváděli příklady, k nimž se nyní redukovane vracíme. Na prvním místě stojí Puškinova báseň *Úryvek* (*Отрывок*, 1835) publikovaná v jeho časopise *Sovremennik*, ovšem již posmrtně roku 1837, později uváděná nejčastěji bez názvu (poetika názvu s aluzí většího vytvářeného celku je však relativně důležitá). Neobyčejně silná koncentrace staroslověnismů evokuje vzpomínkovost, reminiscentnost básně. Lexikum a hláskoslovné příklady jsou frapantní (отшельник, объемлет, сиживал, младой, брег, глава, вспомянет, пред aj.). Mimořádná koncentrace staroslověnismů v XVI. strofě 3. kapitoly (hlavy, Byronův „zpěv“, „canto“) Evžena Oněgina mu umožňuje rozehrát ironickou hru s milostnou etiketou svých literárních dědů z hloubi 18. století; ironie je ovšem lehčí než Máchova ironizace romantické lásky v Máji: „Тоска любви Татьяну гонит,/И в сад идет она грустить./И вдруг **недвижны очи** клонит,/И лень ей далее ступить./Приподнялася грудь, **ланиты**/ Мгновенным пламенем покрыты./ Дыханье замерло в **устах**,/И в слухе шум, и блеск в **очах**.../Настанет ночь; луна обходит/Дозором дальный свод **небес**,/И соловей **во мгле древес**/Напевы звучные заводит./Татьяна в темноте не спит/И тихо с няней говорит...“⁶²

Mohli bychom uvádět postupné cizelování moderní ruštiny na pozadí staroslověnštiny a staroslověnismů v ruské klasice 19. století: lze říci, že výraznými představiteli silné staroslověnské stopy byli I. S. Turgeněv (v podstatě jako poslední užíval ještě iterativa „хаживал“ nebo „говаривал“) a F. M. Dostojevskij (náboženské lexikum); později také klíčoví reprezentanti „stříbrného věku“, tedy ruské moderny; jinak řečeno: tato stopa nebyla nikdy zcela setřena a kromě morfologické a syntaktické výstavby jazyka se výrazně

61 A. Н. Радищев: Путешествие из Петербурга в Москву. Cit. dle: http://az.lib.ru/r/radishew_a_n/text_0010.shtml.

62 A. С. Пушкин: Интернет Библиотека Алексея Комарова, <http://ilibrary.ru/text/436/p.4/index.html>).

podílela i na jeho lexikální struktuře. Na konci 20. století je situace obdobná: znovu se opakuje axiologické vnímání různých vrstev jazyka.

Román Jurije Boncdareva (roč. 1924) *Bermudský trojúhelník* (2000) je román-tragédie od počátku do konce s několika světlejšími místy – ta jsou spojena s několika postavami a s nadějí, že takových lidí, kteří neztratili v soukolí brutálně prosazované moci svědomí a vědomí souvislostí, je víc. Incipit ukazuje známé, dnes již historické události roku 1993, kdy tehdejší ruský prezident Boris Jelcin za široké podpory mezinárodní veřejnosti rozstřílel řádně zvolený parlament vlastní země a jeho obránce – skutečný počet obětí zásahu není dosud přesně znám. Bondarevův román začíná zatčením skupiny lidí, kteří se octli blízko místa zásahu známých jednotek OMON. Novinář Andrej Děmidov, vnuk slavného malíře, je svědkem brutálního ubití třináctiletého chlapce – nemůže tomu však zabránit. Od jatek ho zachrání na dálku jméno děda – oficiálního sovětského malíře, jehož plátna visí v Treťjakovce: policejní milovník dědových obrazů ho nechá jít a on se v chaosu po potlačení vzpoury u Nejvyššího sovětu dostává od baráků a garáží na periferii do bytu svého děda, u kterého bydlí. Ocitá se bez práce, po smrti děda se mu žije velmi těžce a stále je posedlý vidinou pomsty za smrt chlapce. Nakonec je vše zmařeno: ten, kdo mu pomáhal s pátrání, je právě oním vrahem, jeho láska je prostitutka: vše na tomto světě – i to nejušlechtlejší mizí v černé díře bermudského trojúhelníku. Opěrnými sloupy Bondarevova světa je staré Rusko a ruská tradice, která mu paradoxně a v mnohém historicky protismyslně splývá se sovětským režimem: nemá však tak docela nepravdu, když si uvědomíme, že podle ruského disidenta Alexandra Zinovjeva byl komunismus nakonec – alespoň v Stalinově provedení – organicky ruskou věcí – jinak by se tak dlouho neudržel.⁶³

Jazyk štěpí svět Bondarevova románu na dva protikladné celky, mezi nimiž není kompromisu: je to svět starého Ruska a SSSR, které bylo – podle autora – jeho dědicem, svět víry v Boha nebo v ideu, svět kultury a umění, úcty k hodnotám na straně jedné a svět kosmpolitní, svět peněz a zisku, ciziny, která v Rusku prosazuje své hodnoty, snaží se Rusko odnárodnit a podrobit si je: důkazem je Bondarevovi jelicinovská Moskva, která už v ničem nepřipomíná ruské město. Lidé se liší svým jazykem: právě jazyk je významným jejich lidské, mravní hodnoty a integrity. Lidé v Bondarevově románu mluví v podstatě třemi jazyky: církevní slovanštinou (či jejími fragmenty), která se zde objevuje jako jazyk vznešených, esteticko-etických rozhodnutí a apelů, poselstvím ze světa mravnosti a krásy, esteticky neutrálním jazykem běžné komunikace, například noblesním jazykem autorského vypravěče, a expresivním mluveným jazykem (prostorečje). Autor-ský vypravěč dokáže i drastické věci popsat klidně a vznešeně a vyhnout se senzacnosti a vulgaritě: „То, что произошло в следующую минуту, было резким, неожиданным, разорвавшим что-то неразумное в сознании Андрея, и он увидел, как Серегин

63 I. Pospíšil: Poláci se dívají na Rusko (Lucjan Suchanek – Alexandr Zinovjev). HOST 2000, č. 7, s. 44–46.

крутым взмахом захватил руки лейтенанта, притиснул его к себе, разворачивая спиной, заломив его руку с такой неистовостью, что тот, подломленно изгибаясь, матерясь, испустил нечеловеческий вопль, миг разрушающий и его невинную белокурость, и его белозубость, и его противоестественность речи воспитанного городом провинциального парня. И этот животный вопль, перемешанный с изошренным матом, этот крик боли лейтенанта в каком-то полумии сместил, смешал, перевернул все в комнате – раздались другие крики, ругательства, команды, мстительные, злобные голоса, сразу метнулись в одну сторону серые фигуры, камуфляжные куртки, столпились, затолкались вокруг лейтенанта и спортивного парня, над его головой засновали, взвивались и опускались кулаки, взлетала рубчатая рукоятка пистолета, зажатая в пальцах низенького колючего, как еж, разъяренного милиционера...⁶⁴

Ani jeden ze zmíněných jazykových útvarů však není sám o sobě dobrý nebo špatný: stává se jím, až když se přerušuje organické spojení mezi jeho etickým a estetickým fungováním.

Východiskem je již situace, v níž lidé demonstrující proti Jelcinovi mluví jinak než omonovci, kteří je potlačují: „ – Господи, спаси и сохрани от живота, – слышалось тягостное, вперемежку со вздохами бормотание, и пожилой мужчина в стареньком плаще, с белым, как высушенная кость, лицом, вытянув морщинистую шею, страдальчески сплюнул под ногу, как если бы его выворачивало рвотой. – Это я язву уговариваю, себе говорю...Язва, Господи спаси, разыгралась, – договорил он, обтирая позеленевший рот. – Двенадцатиперстная... так вот. Я пулеметчиком воевал... Ежели бы...Ежели бы со мной был родной мой ДП, я бы ни одного диска...я бы этих...а бы ни одного диска целым не оставил, – сказал он, отдышавшись, – Убийц убивать надо...Смерть за смерть. Как на войне... – Ма-алчать, сучье отродье! – Плоскогрудый вскочил, стукнулся головой о потолок машины, выматерился, озлобясь, взмахнул дубинкой. – Это кто – убийцы? Кто? Вы – убийцы! Это ваши сучьи снайперы гробили милиционеров! Ишь ты, убийцы, ишь ты!“⁶⁵

Mluvená ruština není hodnotově níže než neutrální jazyk běžné komunikace nebo církevní slovanština: smyslem je využívat všech vrstev jazyka současně v jejich estetické a etické funkci: to umí malíř Děmidov, který hovoří jedním dechem vznešeným jazykem, užívaje církevní slovanštinu, neutrálním jazykem i jadrnou ruštinou, lidovým jazykem, jímž například vyprovází ze svého ateliéru amerického nákupčího uměleckých děl. Zdálo by se, že známá východoslovanská diglosie budící spory o to, jakým jazykem vlastně moderní ruština je, i Lomonosovova koncepce tří stylů není ve sféře krásné literatury překonána, jinak řečeno je jí využíváno jinak. Ruská dvojjazýčnost nebo trojstylovost

64 Юрий Бондарев: Бермудский треугольник. Молодая гвардия, Москва 2000, s. 11; dále: Bondarev.

65 Bondarev, 5.

tak žije dál i na počátku 21. století: proč ne, když každý kultivovaný Rus rozumí třem jazykovým kódům a často jich i užívá?⁶⁶

Ve svých studiích, na něž odkazujeme v pozn. 20, jsme také uváděli filozofa a prozaika Alexeje Grjkalova (roč. 1948). Ten využívá ruské diglosie tak, že mísí církevněslovanskou lexikální vrstvu s vědeckým, greko-latinským lexikem, např. v jazyce ruské fenomenologie 10.–20. let 20. století (G. Špet, M. Bachtin). Žánrovým obrazem lidského nitra jsou „повести капли“ z cyklu Молчание души a konfesionální titulní novela Последní svatý (Последний святой). V ní je typ textu a jeho jazykové tělo nejvíce propojeny a také tematizovány: oproti jazykové banalitě, která vyjadřuje každodennost, stojí vznešenost psaní textu a církevní slovanštiny. Slova prosazovaná v ideologizované škole akcentují profánnost, jsou „příliš krátká“ – oproti „dlouhým slovům“ (kompozitům) jazyka vznešeného: „Туда – в исход твой – заглянуть мне, как и всякому, невозможно, но зрак мой сиюминутный – вот вылупились и схватывают лепоглагольные твои словца – призрак мой маломощный, рассветный, дворовый Санкт-петербургский бродяжка корыстно потянулся вслед твоим будням и праздникам.“⁶⁷

Staroruská literatura tak výrazně svými jazykovými vrstvami zasahuje do novoruského literárního kontextu v složité struktuře ruské klasiky, moderny, postmoderny i kvázipostmoderny včetně virtuální autenticity a existenciálního znejistění.⁶⁸

66 Viz naše studie: Jurij Bondarev a jeho Bermudský trojúhelník (Recenze s ukázkami). Alternativa Plus, roč. VI., [2] 2002, 3–4, s. 38–43; Diachronní dimenze ruského literárního textu (Puškin – Bondarev – Grjkalov). In: K. Lepilová a kol.: Text a kontext. Brno 2008, s. 86–107; Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: Život slova v dejinách a jazykových vztazích. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278; Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre. Vedecký zborník. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Kerulová, Silvia Lauková, s. 9–21; Žánrová struktura a emblematická apokalyptického románu Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník a souvislosti. Slavica Litteraria, X 5, [1] 2002, s. 53–62; Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach III. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19.

67 А. Грякалов: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002.

68 Viz naši studii Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistění. SPFFBU, X 10, Slavica Litteraria, s. 5–20.